

הגלילה – גיליון מספר 51

עלון מחוז צפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל גיליון מספר 51 | סיון תשפ"ו | מאי 2026

דבר המערכת

אנו נרגשות להציג בפניכם את הגיליון המחודש של "הגלילה", עלון מחוז צפון של המועצה לשימור אתרים.

לאחר תקופה ארוכה שבה נחה במגירה, "הגלילה" שבה אל הדפוס. בחרנו להוציא את הגיליון המחודש בשבוע המורשת, ולהקדישו לנושא: נשים שהטביעו חותם בקהילותיהן באזור הצפון. בגיליון זה ביקשנו להפנות

זרקור אל נשים אלו ולהשיב להן את המקום וההכרה הראויים להן. הזיכרון ההיסטורי אינו ניטרלי – הוא תוצר של בחירה, של הדגשה ושל השמטה.

בתוך כך, קולן של נשים רבות שפעלו והשפיעו במרחב המקומי, נותר לעיתים בשוליים, ולעיתים אף נעלם כמעט כליל. אזור הצפון משופע בנשים שהותירו חותמן בקהילה ובסביבה שבה חיו – אך לא תמיד זכו להכרה הראויה.

שלוש וחצי השנים שחלפו מאז יצא לאור גיליון "הגלילה" 50 היו שנים רוויות תמורות ואתגרים – ברמה הלאומית וברמה האישית. במהלך תקופה זו נאלצו רבים מאיתנו להתפנות מבתיהם, ואתרים רבים בצפון נסגרו או

פעלו באופן חלקי במשך חודשים ארוכים. בתקופה זו גם עבר אורי בן ציוני, מנהל מחוז צפון ושותף מרכזי להוצאת "הגלילה", לתפקיד במטה המועצה.

נבקש להודות לו על שנים של עשייה, ליווי ומחויבות. אנו מברכות את מנכ"ל המועצה לשימור אתרים, ניב ויזל, עם כניסתו לתפקיד, ומאחלות כי דרכו החדשה תוביל לפריחה מחודשת ומשגשגת של האתרים ושל פעילות המועצה.

עוד נבקש להודות למנכ"ל היוצא, עמרי שלמון. בתפקידו כמנהל מחוז צפון יזם את הוצאתו לאור של "הגלילה", בעריכתה של מירב גרץ. עם סיום כהונתו כמנכ"ל המועצה אנו מבקשות להביע את תודתנו על שנים של עשייה

והובלה – בחיזוק התשתיות הפיזיות, בגיבוש תכנים חינוכיים ובהרחבת הפעילות והיזמות התיירותיות באתרי השימור שמפעילה המועצה, ולצידם עשרות אתרי מורשת ברחבי הארץ. היוזמה והרוח שאפיינו את פועלך ליוו

את המועצה לאורך השנים, ואנו תקווה כי בימים שקטים יותר תשוב פעילותה ותשגשג – הן בחומר והן ברוח. עמדת לצידנו לאורך הדרך, שותף לאתגרים ולהצלחות, והובלת בחזון, בחוכמה וברגישות. נאחל לך הצלחה רבה בהמשך דרכך.

מה בגיליון

הגיליון שלפניכם נפתח במדור "רוח צפונית", שמביאה דינה אבשלום-גורני, מנהלת המחוז, ובו סקירה מהנעשה בתחום השימור במחוז צפון.

המאמרים בגיליון פורשים קשת רחבה של סיפורים, דמויות ונקודות מבט, המתלכדים יחד לכדי תמונה מורכבת של פועלן של נשים בצפונה של ארץ ישראל. מן החלוצות הראשונות בחוות סג'רה, שעליהן כתבה אסתי ינקלביץ; דרך דמותן של שרה מלכין ויעל גורדון בעמק הירדן, במאמריהן של סמדר סיני וזבה חכם-גבאי; סיפור נעוריה של שרה צ'יזיק במנחמיה, כפי שהוא משתקף במכתביה, מובא ביוזמתו של דב ויטנברג ועל בסיס חומרים שגיבש. על מקומן של הנשים בחצר תל-חי כתבה רוני חזן, ועל חיי נשים בקואופרציה, במושבה ובקיבוץ מרחביה – יסמין סרטני. עוד בגיליון: החלוצות האמריקאיות בעמק יזרעאל, במאמרה של אסתר כרמל-חכים; דמויות של נשים עצמאיות – שרה רפפורט והחלוצה ברטה – במאמריהם של אורית יעל ומנחם בזנר; נשים שהיו שותפות למאבק במלריה, במאמריהם של בשמת כוכב ודרור סגל; לסיום חלק זה של הגיליון סיפורה של הפסלת בתיה לישנסקי, שפיסלה דמויות ואירועים היסטוריים, במאמרה של בשמת הראובני זאבי. הגלריה

של בתיה ליסנסקי מוצבת בדרך קבע בבית השומר. המדור "ממדף הספרים" מציג שני ספרים שהתפרסמו לאחרונה: זהר בצר כתבה על הספר "הפועלות", ואסתי ינקלביץ על "אגדת עטרה". כל מאמר מוסיף נדבך נוסף להבנת מקומן של נשים בעיצוב החברה והמרחב. לצד דמויות מוכרות יותר נחשפות גם נשים שנותרו עד כה מחוץ למרכז הבמה ההיסטורית, וסיפוריהן משתלבים זה בזה לכדי רצף אחד של עשייה, התמודדות ופריצת דרך. יחד מצטרפים המאמרים למהלך רחב של השבת קולן של נשים אל תוך הסיפור המקומי והלאומי – תיקון מתמשך של אותו זיכרון היסטורי שאינו ניטרלי, ואשר הגיליון מבקש להרחיב ולהעמיק. תודתנו נתונה לכל הכותבות והכותבים שתרמו ליצירת הגיליון, על שיתוף הידע, המחקר והסיפורים, ועל תרומתם להעלאת קולות ונקודות מבט חשובות מן העבר אל ההווה. תודתנו הגדולה לעורכת הגרפית נטלי - נטושקה. נאחל החלמה לכל הפצועים בגוף ובנפש, ניחל לימים טובים ושקטים לכולנו.

קריאה נעימה ומעשירה, ונשמח להיפגש עימכם גם בגיליונות הבאים.

**אנו מזמינות כותבים וכותבות לתרום לגיליונות הבאים מפרי מחקריהם והידע שלהם, המערכת:
אסתי ינקלביץ, מיטל פישל ילינסקי, דינה אבשלום גורני**

דבר המנכ"ל

קוראות וקוראים יקרים,

אני נרגש לפתוח את הגיליון המחודש של "הגלילה", כתב העת של מחוז צפון במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. עבורי, כמי שנכנס לא מכבר לתפקיד מנכ"ל המועצה, זוהי הזדמנות ראשונה לברך אתכם מעל דפי גיליון זה, המהווה גשר חי ופועם בין עברה המפואר של ארצנו לבין העשייה העכשווית והעיתידית בתחום השימור. החלטתנו לחדש את פניו של "הגלילה" אינה רק החלטה גרפית או מערכתית, אלא הצהרת כוונות: אנו מחויבים להמשיך ולהעמיק בסיפורו של הגליל, על כל רבדיו, נופיו ואנשיו. הגיליון שלפניכם מוקדש לנושא בעל חשיבות היסטורית ומוסרית ראשונה במעלה: **נשים אלומות בגליל בראי ההיסטוריה** "לאורך דורות, עיצבו נשים את פני הגליל – במושבות הראשונות, בקיבוצים, בערים ובכפרים. הן היו חלוצות, אימהות, מורות, לוחמות ומנהיגות קהילתיות. אולם לעיתים קרובות מדי, קולן נותר בשולי הדפים של ההיסטוריה, וסיפורן נשזר בין השורות אך לא זכה למקום המרכזי הראוי לו. בגיליון זה אנו מבקשים לתת פתחון פה לאותן דמויות מופת שפעלו בנחישות, לעיתים אל מול קשיים בלתי נתפסים, והותירו חותם בל ימחה על המורשת הבנויה והאנושית של הצפון. דרך סיפורן של נשים אלו, אנו מגלים גליל אחר – רגיש יותר, מורכב יותר ומלא עוצמה שקטה שהניעה תהליכים היסטוריים כבירים. אני רוצה להודות למערכת הגיליון, לאנשי מחוז צפון ולכל הכותבות והכותבים שתרמו ממחקרם וממרחם כדי להוציא לאור את הגיליון המרתק הזה. אני מאחל לכם קריאה מהנה, מעוררת מחשבה ומלאת השראה. הבה נמשיך יחד במלאכת השימור, למען הדורות הבאים, תוך מתן כבוד לכל הקולות המרכיבים את הפסיפס המרהיב של מורשת ישראל.

שלכם,

ניב ויזל מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

לחברים והחברות בצפון

"הגלילה" נולד מתוך "המשהו" הזה שזיהינו בקרב ציבור הנאמנים שלנו, אלה שעשו ועושים איתנו כברת דרך ארוכה, מתוך אהבת הסיפור הארץ ישראלי, בעיקר זה המקומי, והקשר והחיבור למורשת מתוך הדחף האישי, מתוך הסקרנות, מתוך האחריות והרצון לתרום ולהיות שייך למשהו בעל ערך. מתוך "המצע" הזה, מתוך הפעילות המגוונת שהלכה וגברה, מתוך ההבנה וההפנמה לחשיבותו של גוף שימור משמעותי, קרי המועצה לשימור אתרים ופעיליה – מתוך כל אלה ועוד זיהינו את החשיבות בהעברת מידע – בדוח תקופתי ודרך מאמרי מחקר ורקע.

את הרעיון העלו לא אחת נאמנים וחברי ועדת השימור הציבורית – מחוז צפון. על פי המלצה של יוני גדעוני – איש מחניים ויו"ר ועדת השימור של מחוז צפון – פניתי בסוף שנות התשעים למרב גרץ רונן

מקיבוץ שמיר – עובדת מכללת תל-חי – והיא נאותה לקחת על עצמה את המשימה שכוונתיה טובות ונכונות, נחיצותה כנ"ל, אך נעדרה אז כל בסיס איתן ואף טרם הוחלט כיצד ייראה עיתון כזה, מה יהיו גישיו, במה יעסוק, במה יעמיק וכיו"ב.

שם לגיליון הצעתי מתוך שירו של לוי קיפניס: "ועתה אחים נעפילה נעלה בראש הרים הגלילה! הגלילה! פעמינו נא נרים."

העלייה לגליל יצרה "חתיכת" סיפור ציוני בעל משמעות ונוכחות, עקב תפקידה המוביל של ההתיישבות בגליל בהגשמה, בהיאחזות וביצירת מושגים פורצי דרך וצורות התיישבות חסרות תקדים.

ואכן עיתון זה – ראשון הביטאונים המחוזיים במועצה – חשיבתו הייתה ועודנה רבה. רבים גילו בו עניין בהיותו מקור למידע רב על כלל הפעילות שלנו במחוז, וכן לכתבות עומק פרי מחקרים ועבודות עיוניות, שעסקו בנושאי השימור והמורשת.

יש לזכור ש"הגלילה" יצא לאור בשנים שבהן טרם נהנינו משפע מידע "On". "line זמינות כזאת הייתה חסרה אז, ומכאן רבה חשיבותו גם במתן דיווח עדכני מהשטח. הנייר שעליו הודפס העיתון היה ממוחזר כדי להמחיש את העובדה שנושא השימור קשור בקשר הדוק לסביבה ושמירתה.

עד מהרה הקמנו צוות היגוי ל"הגלילה", שענת יוניוס ממשטרת נהלל ריכזה את פעילותו השוטפת. בהמשך החליף יוסי מורנו את יוני גדעוני כיו"ר ועדת השימור, וגם והוא תמך מאוד בהוצאתו לאור של "הגלילה".

"הגלילה", לחו לא נס לאורך השנים, ועל אף הפסקות בהוצאתו, גם אם מעט ארוכות, העיתון הזה, שעריכתו עברה ב-2015 לד"ר אסתי ינקלביץ, שממשיכה מעתה עם מיטל פישל ילינסקי ובליווי דינה אבשלום גורני, אשר תקדמנה אותו כמוקד לעניין וידע.

הופעתו של "הגלילה" במחוז צפון, עודדה יוזמות נוספות במחוזות המועצה האחרים, וכיום לכל מחוז כלים משלו לשם ביטוי וקשר עם הציבור.

עד כאן "עוגנים" אחדים היסטוריים ללידתו של "הגלילה", המתברך בהמשכים ושחינו לא סר.

שלכם,

עמרי שלמון.

הרוח הצפונית, דינה גורני, מנהלת מחוז צפון

שלוש השנים האחרונות התאפיינו בעשייה אינטנסיבית ורבת פנים, לצד תקופות של אי ודאות ושינויים משמעותיים במציאות החיים. דווקא רגעי ההאטה שנכפו עלינו אפשרו התבוננות מחודשת בעשייה, סיכום מהלכים והעמקת תפיסות העבודה.

הסקירה שלפניכם מציגה את עיקרי הפעילות במחוז צפון בשנים אלו. היא משקפת עשייה רחבה המשלבת בין תכנון וביצוע, קהילה וחינוך, יוזמה ושיתופי פעולה, ומדגישה את מקומה של המורשת כחלק חי, פעיל ומתפתח במרחב. עשייה זו נשענת על שותפות רחבה של גורמים רבים, ולכולם נתונה תודתנו – לעמרי שלמון, שהזמין אותי לנהל את מחוז צפון, לניב ויזל המנכ"ל הנכנס שעכשיו מוביל את המועצה לשימור.

צוותי המועצה לשימור: הנהלה, מטה, מנהלי המחוזות, מתכננים ועובדי השימור הפיזי הפועלים במקצועיות ובמחויבות. למנהלי אתרי המורשת פועלים במסירות לקרב את המורשת לציבור, ולצידם מתנדבים רבים נוטלים חלק פעיל בשימורה ובהנגשתה.

תודתנו גם למשרד המורשת, שהוא שותף מרכזי בקידום המיזמים. לוועדה המחוזית צפון והוועדות המקומיות הפועלות ברגישות מקצועית להטמעת עקרונות השימור בתהליכי התכנון. להנהגות והרשויות המקומיות בצפון שמקדמות את השימור במרחבן בשיתוף פעולה פתוח ועקבי, והציבור הרחב במחוז מניע יוזמות ופעולות בשטח.

מחוז צפון במועצה לשימור אתרי מורשת משתרע על פני מרחב גיאוגרפי רחב ומגוון: רמת הגולן, הגליל העליון והתחתון, העמקים הצפוניים ואזור הכנרת. תחום חופף ברובו למחוז הצפון של משרד הפנים; למעט אזור הגליל המערבי (נהריה, עכו, מטה אשר ומעלה יוסף), המשויך במועצה לשימור למחוז חיפה והגליל המערבי.

ייחודו של המחוז ניכר במגוון האנושי והתרבותי הרחב המתקיים בו, לצד ריכוז גבוה וצפיפות יוצאת דופן של אתרים ארכיאולוגיים והיסטוריים. שילוב זה בין ריבוי קהילות, שכבות התיישבות וסיפורי מקום הופך את מחוז הצפון לאחד המרחבים המורכבים והעשירים ביותר לעשייה בתחום שימור המורשת בישראל. בסקירה זו נבקש להציג מקצת מן העשייה, ולשקף את התנועה המתמשכת של שימור המורשת בצפון כפעולה משותפת המחברת בין אנשים, מקומות וסיפורים.

ברכות לשינויי תפקידים במחוז צפון

בשנים האחרונות חלו שינויים בהנהגת מחוז צפון, ואנו מבקשים להוקיר את פועלם של העושים במלאכה.

אנו נפרדים מד"ר אסתי ינקלביץ, שכינה יותר מעשור כיו"ר הוועדה הציבורית. אסתי הביאה עומק מחקר, ראייה היסטורית רחבה ויכולת לחבר בין ידע אקדמי לעשייה בשטח. פועלה התאפיין במחויבות למחקר ולהנגשת הידע, לצד מעורבות בדיונים מקצועיים והעמקת תחומי התייעוד והסקרים. במשך שנים רבות אסתי ערכה את עיתון הגלילה במקצועיות רבה. תרומתה הניחה בסיס מקצועי משמעותי לעבודת המחוז, ואנו מודים לה ומאחלים הצלחה בהמשך דרכה.

לתפקיד יו"ר הוועדה הציבורית נבחר אייל בצר, לשעבר ראש המועצה האזורית עמק יזרעאל. אייל יפעל לקידום יוזמות שימור, הובלת מאבקים להגנה על אתרי מורשת, חיזוק הקשר עם הקהילות והשלטון המקומי והפצת עקרונות השימור. ניסיונו והיכרותו עם המרחב ועם השלטון המקומי ומשרדי ממשלה, מהווים בסיס חשוב להמשך קידום התחום בצפון.

אורי בן ציוני, אשר שימש כמנהל מחוז צפון במשך יותר מעשור שנים, עבר לתפקיד מנהל תחום תכנון במועצה לשימור. במהלך שנות כהונתו הוביל מהלכים להטמעת שימור המורשת במחוז: קידום שימור המורשת הבנויה,

קידום השימור בערים היסטוריות והובלת מאבקים למניעת פגיעה באתרים ובמתחמים לשימור. לצד זאת פעל להטמעת עקרונות השימור בקרב רשויות מקומיות, קהילות ומוסדות התכנון, לרבות הוועדה המחוזית צפון. גם בימים אלו אורי ממשיך להיות לעזר משמעותי בעבודת המחוז.

ענת יוניוס, שניהלה את אתר משטרת נהלל ההיסטורית כשלושה עשורים, מילאה את תפקידה במסירות, מקצועיות וראייה רחבה של ערכי המורשת והקהילה. לאורך השנים הובילה את האתר באחריות ובאכפתיות, תוך טיפוח הפעילות, העמקת התוכן וחיזוק הקשר עם הקהל והקהילה. לצד זאת שימשה כעוזרת למנהל מחוז צפון ותרמה מניסיונה הרב ומיכולות הארגון שלה. פועלה הותיר חותם משמעותי ואנו מאחלים לה הצלחה והמשך עשייה פורה בדרכה החדשה.

את מקומה נבחרה למלא מיטל פישל ילינסקי, שנכנסה לתפקיד באופן טבעי והמשכי. מיטל מביאה עמה מקצועיות, מסירות וקשרים מצוינים עם הקהילה, ותורמת להמשך פיתוחו של האתר. לצד זאת ערכה את עיתון "הגלילה" יחד עם ד"ר אסתי ינקלביץ, והביאה לידי ביטוי יכולות עריכה, הובלה ותוכן ברמה גבוהה. אנו מאחלים לה הצלחה רבה בהמשך עבודתה, ולהמשיך לפעול באותה התלהבות ומחויבות עמה נכנסה לתפקיד.

עליי ועל תפיסת תפקידי כמנהלת מחוז צפון

שמי דינה אבשלום גורני, ואני מנהלת מחוז צפון במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

למעלה משלושה עשורים אני פועלת בתחומי הארכיאולוגיה, השימור, התכנון והקהילה, מתוך מחויבות עמוקה לחיבור בין מורשת, מקום ואדם. את דרכי המקצועית התחלתי ברשות העתיקות, שם פעלתי במשך כשלושים שנה כארכיאולוגית חופרת, חוקרת ומנהלת מחוז. במסגרת זו הובלתי פרויקטים רחבי היקף, ניהלתי צוותים ותקציבים, ופעלתי לשילוב בין הגנה על אתרי מורשת לבין תהליכי פיתוח, תוך עבודה עם מוסדות תכנון, רשויות מקומיות ומשרדי ממשלה. לצד זאת, יזמתי פרויקטים קהילתיים והובלתי מהלכים לחיבור הציבור למורשת.

בשנים האחרונות, בתפקידי במועצה לשימור אתרי מורשת, יחד עם שותפי, אנחנו מובילים את התפיסה הרואה במבנים ובאתרים היסטוריים נכס תרבותי, קהילתי וכלכלי חי ופועלים להשבת שימושים למבנים היסטוריים ולשילובם במרחב המתפתח, תוך יצירת שיתופי פעולה עם רשויות, יזמים וקהילות.

עבודתי מתמקדת בהטמעת עקרונות השימור במערכות התכנון, בקידום סקרי שימור ותייעוד, ובליווי תהליכים המאזנים בין הגנה על ערכי מורשת לבין פיתוח מודרני. במקביל, אני פועלת לחיזוק הקשר עם הקהילה באמצעות הקמת פורומים של נאמני שימור, גיוס מתנדבים והובלת יוזמות מקומיות המחברות בין אנשים, מקום וסיפור.

כמו כן, אני רואה חשיבות בשילוב המורשת הבלתי מוחשית: אמנות, תרבות, מסורות וידע מקומי, כחלק בלתי נפרד מעשיית השימור הפיזי, לצד קידום תירות מורשת כמנוע לפיתוח אזורי והעצמת הכלכלה המקומית.

החזון שלי הוא לבסס את השימור כמרכיב מרכזי בתהליכי התכנון והפיתוח בישראל, ולהעמיק את מקומה של המורשת בחיי הקהילה. אני מאמינה כי באמצעות שיתופי פעולה רחבים, חיזוק ההון האנושי והשבת חיים למבנים היסטוריים, ניתן להפוך את המורשת למשאב משמעותי, ערכי ותרבותי, המשרת את החברה בהווה ומעצב את עתידה.

סקירת עבודת המחוז משנת 2023

העבודה הסטטוטורית – הטמעת השימור בתכנון ובפיתוח העבודה הסטטוטורית מהווה נדבך מרכזי בעבודת השימור במחוז, ומבטיחה את שילובם של ערכי המורשת כחלק בלתי נפרד מתהליכי התכנון והפיתוח. באמצעותה מתבסס השימור ככלי מקצועי ומשמעותי בניהול המרחב, המאפשר לאזן בין צורכי הפיתוח לבין ההגנה על נכסי התרבות והזהות המקומית.

פעילות זו כוללת הטמעת עקרונות השימור בכל שלבי התכנון – מתוכניות מתאר מקומיות ומחוזיות ועד פרויקטים נקודתיים של בנייה ופיתוח. במקביל, מתקיימת עבודה שוטפת עם רשויות התכנון, מתוך מטרה לבסס שיתופי פעולה מקצועיים ולהעמיק את ההבנה והמחויבות לנושא השימור בקרב כלל הגורמים המעורבים.

במסגרת זו מקודמים תהליכים של חידוש והקמה של ועדות שימור ושל ועדות אדריכליות, לצד הכשרה וליווי מקצועי של חבריהן. מקודמים תהליכים של יצירת בסיסי נתונים רחבי היקף ותוכן שמטרתם לתעד, למפות ולחשוף את המורשת ההיסטורית ביישוב ובשטחים הפתוחים. בסיסי נתונים זה מבוסס על סקרי שימור אזוריים שמטרתם לתעד ולמפות את המורשת ההיסטורית במרחב לצד הכנת תיקי תיעוד למבנים ולמרחבי מורשת, המשמשים בסיס ידע חיוני לקבלת החלטות תכנוניות מושכלות. לצד זאת, העבודה כוללת גם התמודדות עם לחצים ותוכניות העלולות לפגוע באתרי מורשת, תוך ניהול מאבקים מקצועיים וציבוריים למניעת פגיעה בהם, ושאיפה לשילובם כחלק אינטגרלי מהפיתוח המודרני.

גיליון זה מבקש להציג מקצת מן העשייה הזו—פעולות יומיומיות לצד יוזמות רחבות, מאבקים מקצועיים לצד שיתופי פעולה, ותהליכים שבהם שימור המורשת אינו עומד מנגד, אלא פועל מתוך המרחב ומשפיע עליו.

עבודה שוטפת עם מנהל התכנון מחוז חיפה וכנס מהנדסי מועצות בהמשך לעבודה משותפת רבת שנים בין המועצה לשימור אתרי מורשת לבין מינהל התכנון מחוז צפון, יזמנו כנס למהנדסי רשויות ומתכננים מהאזור, שעסק בשימור אתרי מורשת. הכנס נועד לחזק את שיתופי הפעולה, להעמיק את ההיכרות עם עבודת המועצה לשימור, ולקדם שיח מקצועי סביב שילוב עקרונות השימור בתהליכי התכנון והפיתוח בצפון. עבורי, זהו חלק מתהליך רחב של חיבור בין פיתוח לבין זהות המקום – חיבור המתקיים דרך עבודה

משותפת ושיח פתוח עם מהנדסי הרשויות והמתכננים.

כדי לחזק את הזיקה בין התוכן למקום, בחרנו לקיים את הכנס באולם הקימרון בעמק בית שאן – מבנה ייחודי לשימור, שתוכנן בשנת 1970 ונחנך בשנת 1977

על רקע מציאות ביטחונית מורכבת בתקופת מלחמת ההתשה. בתקופה זו התגבשה תפיסה יוצאת דופן: יצירת מרחב תרבותי מוגן, המאפשר קיום חיי קהילה גם בתנאי איום מתמשך.

האולם תוכנן במשרדו של האדריכל שלמה גלעד, מן הבולטים בתכנון מבני ציבור בקיבוצים, ואת התכנון הובילה האדריכלית סימונה בר שגיא, אז אדריכלית צעירה בוגרת הטכניון. תרומתה הייתה משמעותית, והמבנה

נחשב לאחת היצירות האדריכליות הייחודיות שנוצרו בישראל בתקופה זו.

ייחודו של האולם נובע מהיותו נטמע בקרקע כגבעה מלאכותית – מבנה קמור, כמעט חצי כדור, המכוסה בעפר. צורתו יוצרת חלל פנימי עוטף ואינטימי, המשלב

בין מסיביות בטונית לבין חוויה מרחבית רכה ומכילה. האולם, הכולל כ-942 מושבים, מבטא שילוב בין שיקולים ביטחוניים לבין תפיסה מודרניסטית-ברוטליסטית, המחברת בין אדריכלות, קרקע ונוף (מתוך חלון אחורי

[/https://michaelarch.wordpress.com](https://michaelarch.wordpress.com)

השלטון המקומי וועדות השימור

עבודתי קשורה בהיבטים רבים עם השלטון המקומי. ההיבט החשוב ביותר נעשה במסגרת ועדות השימור, שמנהלת המחוז חברה בהן.

התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה מעגנת את תחום שימור המורשת הבנויה במסגרת התכנון הסטטוטורי, ומגדירה את תוכנית השימור כתוכנית מתאר לכל דבר. בהתאם לכך, כל רשות מקומית נדרשת להקים ועדת שימור בראשות ראש הרשות או סגנו, ובהרכב מקצועי מוגדר הכולל נציג של המועצה לשימור כחבר מן המניין בוועדה. עוד נדרשת הרשות לגבש רשימת אתרי שימור שתשמר בסיס להגנה תכנונית על נכסי המורשת. למרות מסגרת ברורה זו, היישום בפועל רחוק מלהיות מלא. ברשויות שונות אין רשימות שימור, וניכר היסוס לקדם תהליכים, לעיתים בשל חששות כלכליים מעכבים את הטמעת השימור כחלק אינטגרלי מהתכנון המקומי. במחוז צפון אנו רואים חשיבות מרכזית בהקמתן של ועדות השימור ובפעילותן הסדירה, ככלי סטטוטורי ראשון במעלה, ואנו עובדים בשיתוף פעולה מלא עם הרשויות המקומיות בכל היישובים. יחד עם זאת אנו ממשיכים לפעול להקמתן או לחידוש פעילותן של ועדות שימור ביישובים שבהם הן אינן מתכנסות או אינן פועלות כנדרש.

הקמה והפעלה רציפה של ועדות שימור אינן עניין פורמלי בלבד. זהו המנגנון המרכזי שבידי השלטון המקומי לשמירה על נכסי המורשת, להגנה על ערכיהם ולשילובם בתהליכי פיתוח.

באופן ברור, על כל רשות מקומית להקים ועדת שימור פעילה, לפעול על פי הוראות החוק, ולהטמיע את השימור כחלק בלתי נפרד ממדיניות התכנון והפיתוח, כדי להבטיח שמורשת המקום תישמר ותמשיך לחיות בתוך המרחב המתחדש.

סקרי שימור מועצתיים ועבודות הוועדות המקומיות

סקרי שימור הם אחד הכלים המרכזיים בעבודת המועצה לשימור אתרי מורשת, ומהווים בסיס חיוני לשילוב המורשת הבנויה בתהליכי התכנון והפיתוח. הסקרים נערכים בשיתוף הרשויות המקומיות, וכוללים איתור, מיפוי ותיעוד של מבנים ואתרים בעלי ערך היסטורי, אדריכלי וחברתי. הסקרים מבוצעים על ידי אנשי מקצוע אדריכלי שימור, היסטוריונים וחוקרים. מעבר להיותם מאגר ידע, הם משמשים כלי תכנוני המגדיר ערכי שימור, רמות שימור והנחיות לפעולה, ומאפשר קבלת החלטות מושכלת במסגרת תוכניות מתאר ותהליכים סטטוטוריים. בכך, סקרי השימור אינם רק תיעוד של העבר, אלא מנגנון פעיל המבטיח את המשכיותו בתוך המרחב המתפתח.

הסקרים מוגשים כחוברת מסכמת הכוללת מבוא ומתודולוגיה, סקירה היסטורית של התפתחות ההתיישבות במרחב, כרטסות מפורטות לאתרים בשטחים הפתוחים, וכן פרקים יישוביים הכוללים כרטיסי רקע, תצלומי אוויר מסומנים וטבלאות מרכזות של כלל האתרים שנסקרו. שילוב זה, בין תיעוד עומק לבין מערכת דיגיטלית עדכנית, מבסס את מקומם של סקרי השימור ככלי מרכזי בתכנון, בשימור ובניהול מושכל של המרחב.

בשנים אלו הושלמו והוגשו שלושה סקרים מועצתיים במחוז צפון: במועצה האזורית גליל תחתון (ד"ר אסתי ינקלביץ), במועצה האזורית עמק יזרעאל (טל פרידמן ראוניץ וגיא שחר) ובמועצה האזורית עמק הירדן (אלדד גרינפלד). סקרים אלו כוללים מיפוי ותיעוד מפורט של מבנים ומתחמים

היסטוריים, ומשלבים מערכת מידע גיאוגרפית GIS. שהיא פלטפורמה

מתקדמת, נגישה ומתעדכנת עבור הרשויות, אנשי מקצוע והציבור. הכנתם נעשתה בשיתוף פעולה מלא עם הרשויות המקומיות, והם מהווים בסיס נתונים פתוח, זמין ושוטף.

בימים אלו המועצה לשימור פועלת לביצוע סקרי שימור בשיתוף עם רשויות נוספות בצפון.

תיקי תיעוד – בסיס ידע לתכנון שימורי

תכנון פרויקטים הכוללים היבטי שימור מחייב הצגת מכלול רחב של מידע על המבנה או האתר היסטורי, תרבותי, אדריכלי וסביבתי המהווה בסיס לקבלת החלטות תכנוניות מושכלות במסגרת ההליך הסטטוטורי. תיקי התיעוד נועדו לרכז, לנתח ולהעריך מידע זה באופן שיטתי, ולהעמיד לרשות המתכננים ומוסדות התכנון תשתית מקצועית אמינה ומבוססת.

תיקי התיעוד כולל סקירה היסטורית התפתחותית של האתר, ניתוח ההקשר המרחבי והאורבני, בחינת איכותיו האדריכליות ומידת ייחודיותו, לצד תיעוד מצבו הפיזי. מכלול זה מאפשר הבנה מעמיקה של ערכי המקום, ומהווה בסיס לגיבוש עקרונות שימור, הנחיות תכנוניות והחלטות הנוגעות לשילובו בפיתוח.

הכנת תיקי תיעוד במתכונת מקצועית ואחידה תורמת להרחבת בסיס הידע בתחום שימור המורשת הבנויה, מחזקת את איכות התכנון ומסייעת במניעת אובדן של נכסי תרבות. בכך הופך תיקי התיעוד לכלי מרכזי בתהליכי התכנון, המחקר והעשייה, ולמרכיב חיוני בשילוב המורשת במרחב המתחדש. במחוז צפון נערכו תיקי תיעוד רבים. כאן ארחיב בשני פריטים בולטים שהופיעו בהם:

מבנה הביציה (מחסן הביצים) בשדמות דבורה (ד"ר אסתי ינקלביץ' 2025), הוא דוגמה לעבודה המחברת בין מחקר היסטורי לבין תכנון יישובי. היישוב מבקש להכניס למבנה את מזכירות היישוב וכן להכשירו כמקום התכנסות לקהילה.

מתוך תיקי התיעוד. ראשיתו של היישוב שדמות דבורה, הוא במחנה חומה ומגדל – אחד מ-57 יישובים שהוקמו בתקופת המרד הערבי (1936–1939) המחנה הוקם היה בחלקו הדרום-מזרחי של היישוב של היום. בשנת 1946 עבר המושב לנקודת הקבע שלו, מצפון לאזור המחנה. מבנה הביציה משקף שלב ייחודי במעבר מצורת חיים שיתופית לאורח חיים פרטי, שאירע בראשית ההתיישבות במושב.

ראשיתו של המבנה בשנת 1943, אז תפקד כ"מטבחים פרטיים" עבור חברי גרעין עומר, עקב מתחים סביב חדר האוכל המשותף. המבנה, שנבנה מפח גלי, חולק לכ-12 תאים קטנים באמצעות מחיצות קלות; בכל תא הותקנו ברז, כיור, מדף לפרימוס וריהוט בסיסי. המחיצות לא הגיעו עד התקרה, ועל אף שסיפקו מענה פונקציונלי, נשמרה תחושת חיים משותפת כמעט ללא פרטיות.

לאחר המעבר לבתי הקבע, הועבר המבנה למרכז המושב ושינה את ייעודו כמה פעמים במשך השנים: תחילה שימש כמחסן תערובת, בהמשך כצרכנייה, לבסוף כמחסן ביצים ומכאן שמו "הביצייה". גלגוליו משקפים את התאמתו לצרכים המשתנים של חיי המושב ואת גמישותו התפקודית של המבנה.

אין תיעוד למועד בנייתו, אולם מאפייניו האדריכליים – ובראשם הגג המטיל צל רחב, פתחי אוורור עליונים וחלונות המאפשרים חדירת אור טבעי – מזכירים מבני משק שתוכננו באותן שנים על ידי האדריכל יהודה בניהם. ייתכן כי קו תכנוני זה קשור גם לתכנון המטבחים הפרטיים בשדמות דבורה, ומצביע על זיקה רחבה יותר בין טיפוס מבנים חקלאיים ושיתופיים בתקופת ההתיישבות.

מבנה זה מהווה עדות מוחשית לתהליך חברתי התיישבותי משמעותי, שבו השתנו דפוסי החיים והמרחב, ומשמר בזיכרון הבנוי את המתח והמעבר בין שיתופיות לפרטיות בראשית דרכו של המושב. במשך שנים רבות עומד המבנה ריק וממתין ליומו, בדמות שינוי ייעוד והפיכתו למקום מזמין, שישלב בין מענה לצרכים עכשוויים של המושב לבין שמירה והנגשה של ערכו החברתי וההיסטורי. תיק תיעוד נוסף שנערך במחוז צפון עוסק באתר עין ג'ונס

(אדר' פאינה מילשטיין ינואר). 2026 מתוך תיק התיעוד: "אתר מרחצאות חמים היסטורי השוכן בעמק הירמוק, בשטח צבאי ובסמיכות של כ-10 מטרים בלבד לגבול בין ישראל לירדן. האתר, המצוי בגוש 15212 חלקה 20, מהווה חלק ממרחב חמת גדר, אזור בעל חשיבות היסטורית, ארכיאולוגית, תרבותית וגיאוגרפית רחבה, הכולל מכלול של מעיינות חמים עשירים במינרלים לצד מעיינות מים מתוקים. בסמוך לאתר נמצאים אתרי מרחצאות פעילים, ובראשם חמת גדר מצפון-מזרח, וכן פארק".

המבנה המרכזי באתר נבנה בשנים 1944–1945 מעל המעיין הגופריתי עין א'ריח, הידוע עוד מתקופות קדומות. מדובר במבנה חד קומתי בעל תוכנית מלבנית, הבנוי משילוב של אבני בזלת, בטון מזוין ולבני טרה קוטה, ומשלב פרטים אדריכליים האופייניים לתקופת המנדט. המבנה שימש כמרחצאות, ובתחומו קיימות כיום שלוש בריכות מים חמים הניזונות מהמעיין. ישנן

עדויות שלפיהן בעבר היו במקום שתי בריכות בלבד, והבריכה השלישית נוצרה בעקבות נזקים שנגרמו במהלך מלחמת ששת הימים, בשנת 1967. מצבו הפיזי של המבנה כיום ירוד. חלקים ניכרים ממנו הרוסים, הגגות קרסו בחלקם אל תוך הבריכות וחלקם נותרו במקומם כשרידים, ומהווים סכנה בטיחותית. חלונות רבים נהרסו, פתחים נאטמו, ומצב

הבטון מעיד על התבלות מתקדמת, לרבות חשיפה של ברזל הזיון. לצד זאת, חלק מהמבנה מצוי בשימוש של חברת מקורות, דבר המדגיש את מורכבותו של האתר ואת הצורך בגיבוש תפיסה כוללת לשימורו.

תיק התיעוד של עין ג'ונס מעמיד בסיס ידע רחב ומעמיק להבנת ערכי האתר – היסטוריים, נופיים ואדריכליים ובוחן את האפשרויות לשימורו, לחיזוקו ולשילובו במרחב רגיש ורב שכבות זה, שבו נפגשים טבע, היסטוריה, גבול וצורכי הציבור. דווקא מצבו כיום, בין הזנחה לשימוש חלקי, מדגיש את הפוטנציאל הטמון בו ואת האחריות להחזירו למרחב כאתר מורשת פעיל, משמעותי ונגיש.

המאבק לטיפול שימורי במבנה באתר עין ג'ונס

תיק התיעוד בעין ג'ונס הוכן כדי לאפשר ביצוע עבודות להסרת סכנה ולייצוב המבנה, כחלק מתהליך שימור הכרחי. מצבו הפיזי של מבנה עין ג'ונס ירוד ומעורר דאגה זה שנים רבות. חלקים ממנו קרסו, רכיבי בטון וברזל חשופים בו, והפגיעות המצטברות לאורך השנים יוצרות סכנה ממשית למבקרים הפוקדים את המעינות. היעדר תחזוקה והזנחה ממושכת הובילו להידרדרות מתמשכת, עד כדי חשש לאובדן בלתי הפיך של האתר ואף לסיכון הציבור.

על רקע מצב זה, בשנתיים האחרונות האתר נמצא במוקד פעולה משותף של כמה גורמים ציבוריים – ובהם המועצה האזורית עמק הירדן, רשות מקרקעי ישראל, מנהלת הכנרת והמועצה לשימור אתרי מורשת – הפועלים יחד לקידום פעולות לשימורו, ייצובו והסדרתו.

המהלכים המתגבשים נועדו להתמודד עם מצבו של האתר וליצור פתרון שיאפשר את המשך קיומו כמרחב נגיש ובטוח לציבור, תוך שמירה על ערכיו ההיסטוריים והנופיים. לצד תמיכה רחבה בתהליך, מתקיים גם שיח מורכב מול קהלים המבקשים לשמור על אופיו הפתוח והבלתי מוסדר של המקום. בתוך מתח זה, עמדתנו ברורה: שימור וייצוב המבנה אינם עומדים בסתירה לנגישות הציבור, אלא הם תנאי הכרחי להמשך שימוש בטוח, אחראי ובר-קיימא, במעיין ובאתר כולו.

המאמץ המשותף מבקש לאזן בין שמירה על ערכי המקום לבין אחריות ציבורית למנוע המשך הזנחה, לצמצם סיכונים, ולהבטיח כי עין ג'ונס יישאר חלק מן המרחב הציבורי כאתר מורשת חי, נגיש ובטוח לדורות הבאים.

שימור מבנים היסטוריים והחזרת השימוש בהם

שימור מבנים היסטוריים אינו מסתכם בהגנה על חומרי הבנייה, אלא מבקש להעניק להם חיים מחודשים בתוך המרחב העכשווי. הכנסת שימושים ראויים קהילתיים, תרבותיים, חינוכיים או כלכליים היא המפתח להפיכתם ממבנים נטושים לנכסים פעילים ומשמעותיים. מבנים אלו מהווים נדבך מרכזי בשימור המורשת התרבותית וההיסטורית, ומשמרים ערכים קהילתיים, אדריכליים, אמנותיים וסמליים, המשמשים עדות חיה לעבר. גישה זו מחברת בין עבר להווה, מאפשרת לגשר בין דורות ולחזק את תחושת השייכות והזהות התרבותית של הקהילה. החזרת השימוש במבנים היסטוריים מעניקה להם חיים חדשים, ותורמת גם בהיבטים סביבתיים וכלכליים.

אנו מאמינים כי זוהי הדרך היעילה והעמוקה ביותר לשימור שילוב המורשת בתוך תהליכי הפיתוח המודרני וחיבורה אל העתיד. מתוך תפיסה זו, אנו פועלים במחוז צפון לקידום יוזמות המעודדות השבת שימושים למבנים היסטוריים, והפיכתם למוקדים חיים המשרתים את הקהילה ומעצימים את הקשר בין אדם, מקום וסיפור.

עם השלמת עבודות השימור, שבים מבנים אלו לתפקד כמרחבים ציבוריים פעילים, המבטאים את עקרונות השימור הלכה למעשה: השבת חיים למבנה היסטורי, תוך שמירה על אופיו והפיכתו לנכס קהילתי משמעותי במרחב המתחדש.

גם כאן אציג כמה דוגמאות בלבד:

כנסיית ולדהיים - אלוני אבא

מבנה זה נבנה במושבה ולדהיים Waldheim, (נווה יער), שהוקמה בשנת 1907 בידי בני הדור השני של הטמפלרים. לאחר שחלק מהם חזרו לאמונה האוונגליסטית, הקימו כאן כנסייה בסגנון ניאוגוטי, בתכנונו של האדריכל הטמפלרי מחיפה, אוטו לוצ' (Lutz Otto).

המושבה תוכננה בצורת צלב, ובמרכזה נבנתה הכנסייה. עבודות הבנייה החלו בשנת 1914 אך בשל מלחמת העולם הראשונה נחנכה הכנסייה רק באוקטובר 1921. מדי יום ראשון הגיע כומר מהמושבה הגרמנית בחיפה לערוך בה תפילות. המבנה עוצב בפשטות, עם קירות נקיים, רצפת אריחים מצוירים וגלריה מקורית.

לאחר קום המדינה הוקם במקום קיבוץ נווה יער, ובהמשך הוסב היישוב למושב אלוני אבא. בשנות ה-60–50 שימשה הכנסייה כבית העם של המושב. במשך שנים רבות לאחר מכן עמד המבנה ללא שימוש, והתיישן בהדרגה (אילת דרך. תושבת אלוני אבא. 2025).

בשנים האחרונות פעלו תושבי היישוב, יחד עם המועצה האזורית עמק יזרעאל והמועצה לשימור אתרי מורשת, לגיבוש תקציב לשימור המבנה, במטרה לאפשר את חזרתו לשימוש קהילתי כמרחב התכנסות. המועצה

לשימור מברכת על יוזמה חשובה זו, אשר הובילה להצלת המבנה ולחיזוק הקשר בין המורשת הבנויה לבין חיי הקהילה.

את עבודת השימור עשתה חברת קן התור בניהול המחלקה הפיזית במועצה לשימור אתרי מורשת.

מבנה המועדון לחבר – קיבוץ אשדות יעקב איחוד

המבנה נבנה בשנות ה-40 במרכז היישוב, ושימש לאורך שנים מוקד מרכזי בחיי הקהילה. בראשית דרכו שימש כחדר תרבות וכמועדון לחבר, שבו קראו עיתונים והאזינו לרדיו, וכן כחדר עיון לילדים. בהמשך היה למקום התכנסות לקראת יציאה ללוויית. הטלוויזיה הראשונה בקיבוץ הוצבה כאן, והחברים נהגו להתכנס ולצפות בה יחד. עם הקמת ארכיון הקיבוץ בשנת 1967 נקבע מקומו גם הוא במבנה.

המבנה פשוט בצורתו, אך בעל ערך אדריכלי מובהק. המרפסת, הפרגולה והסבכה ההיקפית מעניקות לו ממדים נרחבים יותר, יוצרות הצללה ומשלבות מרכיב גנני המעשיר את סביבתו. המרפסת והצללתה מגדירות את אופיו האדריכלי הייחודי, בעוד דלתות הכניסה, הודות לגודלן ולפרטיהן, מהוות אלמנט בולט על רקע המבנה הצנוע. החלל המרכזי מודגש באמצעות הגבהתו ושורת חלונות צרים המחדירים אור טבעי, והריצוף הייחודי בסגנון טרצו בגוון ירוק מוסיף לאיכותו ולייחודו. במהלך השנים הידרדר מצבו הפיזי של המבנה והשימוש בו הלך ופחת עד שכמעט פסק. מתוך הכרה בערכו ההיסטורי, האדריכלי והקהילתי, יזם הקיבוץ מהלך רחב לשיקומו, במטרה

להשיב לו את מקומו כמרחב התכנסות ופעילות. עבודות השימור, שנוהלו על ידי המועצה לשימור אתרי מורשת, בוצעו על ידי אנשי מקצוע המתמחים בשימור מבנים היסטוריים. במסגרת העבודות נשמרו בקפידה מאפייניו האדריכליים, תוך שימוש בחומרים אותנטיים, כמו כן נעשתה עבודת שימור מקצועית על ידי המשמרת הילה מסינגר לעבודתו של אריק קורן אומנות הקיר שבו. המבנה שב לתפקד כמבנה קהילתי וכארכיון הקיבוץ, והושב למרכז חיי המקום.

עבודות השימור התבססו על תיק התיעוד שנעשה על ידי אדר 'בצלאל רינות ועל התוכניות המקוריות של המבנה.

תחנת הרכבת החיז'אזית בבית שאן ומבנה מגורי העובדים

תחנת הרכבת בבית שאן נחנכה בינואר 1904 כחלק ממיזם רכבת העמק שנועד לעודד את התפתחות היישוב והאזור כולו. הקמת המסילה התרחשה על רקע העברת קרקעות בית שאן לבעלות הסולטאן והפיכתן לאדמות ג'פטיק. התחנה שימשה חוליה מרכזית בתוואי הרכבת, וממנה המשיכה המסילה בירידה תלולה מזרחה לעמק הירדן, לתחנות בגשר נחלים, נהריים וצמח.

מבנה מגורי העובדים נמנה עם המבנים הראשונים והמקוריים שנבנו בתחנה. המבנה מתאפיין בבנייה פשוטה ופונקציונלית, הכוללת קירות אבן חשופים ושימוש בחומרי בנייה מקומיים, בהתאם לרוח התקופה ולצרכים התפעוליים של התחנה. ייעודו כמבנה קבע למגורי עובדים מעיד על היקף הפעילות המשמעותי שהתקיים בתחנה ועל חשיבותה כמרכז תפעולי אזורי.

לפני כ-15 שנים יזמה המועצה לשימור אתרי מורשת עבודות שימור וייצוב נרחבות במבנה זה, אולם שנים רבות המבנה עמד ללא שימוש. בשנת 2025 נכנסו למקום יזמים שמבקשים לקיים בו מרכז תרבות, בילוי ותיירות השואב השראה מההיסטוריה העשירה של המקום ומהווה נקודת מפגש בין ישן לחדש לקידום התיירות, התרבות ועסקים מקומיים.

תכנון המבנה וביצוע עבודות השימור והתאמתו למיזם, נעשו בליווי המועצה לשימור אתרי מורשת ואדריכלית שימור.

המועצה לשימור רואה חשיבות רבה בפיתוח מתחם תחנת רכבת העמק בבית שאן ומקווה שיזמים נוספים יפעלו במבנים נוספים שהיום עומדים שוממים, והמתחם כולו יהיה שוקק חיים ופעילות, ובכך יישמרו המבנים ההיסטוריים לעתיד.

חדר האוכל השני ובית התרבות בקיבוץ מרחביה

חדר האוכל השני של קיבוץ מרחביה נחנך בשנת 1941 עם התרחבות הקיבוץ מעבר לחדר ההיסטורית מתקופת הקואופרציה. את המבנה תכנן האדריכל יעקב (קובה) פינקרפלד, מהדמויות המרכזיות בעיצוב האדריכלות הציבורית של התנועה הקיבוצית. תכנונו לווה בדיון עקרוני עם חברי הקיבוץ, שביקשו לחרוג מן התכנון הסטנדרטי וליצור מבנה המבטא את רוח הקולקטיב. התוצאה משלבת שפה מודרניסטית מאופקת – קווים אופקיים ומרפסת היקפית מקורה – עם גג רעפים בארבעה שיפועים, המאזן בין חדש למסורת. המבנה תוכנן כקומה אחת, הכוללת אולם אוכל מרכזי ומטבח צמוד, וסביבו מרפסת עמודים היוצרת חלל מעבר והצללה, ומהווה חלק בלתי נפרד מאיכות האדריכלית.

עם הקמת חדר האוכל השלישי פחת תפקידו המרכזי של מבנה זה, ובהמשך שימש כאולם תרבות אזורי להקרנת סרטים והצגות. לאחר מכן פסק גם שימוש זה, וכמה שנים עמד המבנה מוזנח ושימש כמחסן גרוטאות. בשנת 2025 הוצעה למחוז צפון של המועצה לשימור אתרי מורשת יוזמתה של האומנית רני ששון להקמת "תוכנית העמק לילדים יוצרים וילדות יוצרות", לעידוד מצוינות באומנות פלסטית, עבור ילדות, ילדים ובני נוער בעלי זיקה לתחום וכישרון בו. זוהה הפוטנציאל הגלום בשילוב תוכנית זו במבנה לשימור, והמועצה האזורית עמק יזרעאל הצטרפה למהלך מתוך רצון לקדם מצוינות באומנות בקרב הדור הצעיר.

כך נוצרה שותפות המחברת בין אומנות, חינוך והחייאת אתר מורשת. כיום פועלת התוכנית גם בתחנת הרכבת החיג'אזית בכפר יהושע, ומרחיבה את החיבור בין מורשת, יצירה וחינוך במרחב העמק.

חשוב לי להדגיש שבגישה זו, המבנה אינו רק מושא לשימור, אלא פלטפורמה לפעולה – מרחב שבו האדריכלות, הזיכרון, היצירה והקהילה מתקיימים יחד. השימוש האומנותי מאפשר למבנה לשמש כרקע וכשותף להתרחשות,

תוך שמירה על רוח המקום והעדפת התערבות מינימלית. בכך מתאפשר לא רק חיסכון במשאבים, אלא יצירת שימור משמעותי, רלוונטי, נגיש ובר קיימא, המחבר בין עבר, הווה ועתיד, ומתווה דרך ישירה ואמיצה לשלב מורשת במרחב המתחדש.

הצלת אומנות הקיר

אומנות הקיר היא חלק בלתי נפרד מנוף הארץ ומהמורשת התרבותית שלה, והיא משקפת תפיסות היסטוריות, חברתיות ולאומיות דרך יצירות המשולבות במבני ציבור, תרבות ודת. מאז שנת 2013 מוביל מיזם משותף של יד יצחק בן-צבי ושל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, בתמיכת תוכנית "ציוני דרך" של משרד ירושלים ומורשת, סקר ראשון מסוגו לתיעוד, מיפוי ושימור אומנות הקיר בישראל

המיזם מבוסס על איסוף מידע מהציבור והקמת מאגר מידע מקצועי המאפשר בחינה, קטלוג והערכה של היצירות על ידי מומחים, ומהווה בסיס לגיבוש תוכניות שימור ארוכות טווח. במסגרת הפעילות אותרו ונסקרו מאות יצירות, ומתוכן נבחרו יצירות בעלות חשיבות

גבוהה שזכו לטיפול ושימור פיזי, לצד פיתוח קריטריונים מקצועיים להמשך איתור, תיעוד ושימור – ובכך מתבסס המהלך ככלי מרכזי בהגנה על המורשת החזותית בישראל.

מתוך העשייה במחוז צפון בחרתי להציג שלושה פרויקטים

כפר תקווה בטבעון – יצירה של האמן דני קרוון

כפר תקווה, הממוקם על גבעות זייד שבעמק יזרעאל, הוא יישוב קהילתי הפועל זה יותר מחמישים שנה כבית לחיים עבור בוגרים עם צרכים מיוחדים, מתוך תפיסה של קהילה, עצמאות ושילוב במרחב חי ותומך. לקשר האישי שנרקם בין המקום לבין האומן דני קרוון היה תפקיד משמעותי ביצירתו

בכפר. קרוון שימש אפוטרופוס של קרוב משפחתו חימ'קה, שחי בכפר תקווה, ומתוך היכרות עמוקה עם המקום ועם הקהילה בחר ליצור כאן ולהקדיש להם את עבודתו.

דני קרוון – חתן פרס ישראל ואחד אומנים הבולטים בישראל ובעולם – נודע ביצירות סביבתיות בעלות אופי אדריכלי, המשתלבות בנוף ומזמינות את הצופה להיות חלק מהן. בכפר תקווה יצר את העבודה "בראשית", שתוכננה כציור על קיר אריחי חרסין, ושולבה בחזית המבנה שתכנן האדריכל מנחם כהן כחלק ממתחם בית הספר בכפר. היצירה בוצעה בסטודיו של אביבה מרגלית ואיצ'ה ממבוש בעין הוד, והמבנה והיצירה המשולבת בו הושלמו בשנת 1975 – כמכלול אחד המחבר בין אדריכלות, אומנות וקהילה.

בחודש יולי 2024 הסתיימה עבודת שימור וטיפול שנעשה על ידי משמרים מקצועיים ביצירה, במסגרת פרויקט "סקר אומנות הקיר" בשיתוף יד יצחק בן-צבי והמועצה לשימור אתרי מורשת. מהלך זה נועד להדגיש את חשיבות שימור האומנות כחלק בלתי נפרד מהמרחב הקהילתי ומהמורשת התרבותית.

קיבוץ שריד – "ההגשמה" – אלכס לוי

אלכס לוי עלה בילדותו מיוגוסלביה והגיע לקיבוץ שער העמקים במסגרת עליית הנוער. בשנת 1945, בהיותו בן 12, הצטרף לקבוצת הנוער שחר, שהורכבה מצעירים שנשאו עימם את חוויות המלחמה והשואה. עוד בשנותיו הראשונות התבלט בכישרונו האומנותי ובמעורבותו בחיי התרבות והחברה, והתגלה כצייר בעל יכולת יוצאת דופן.

שיא יצירתו המוקדמת הוא פרסקו גדול ממדים שיצר לקראת סיום לימודיו, על קיר מבנה הכיתה המקצועית במוסד החינוכי בשריד – מבנה המשמש כיום כבניין המסגרייה. היצירה יוצאת דופן הן בממדיה והן בתכניה, ומשלבת בין הסגנון הסוציאלי-ראליסטי של שנות החמישים לבין ביטוי אישי והיסטורי עמוק. בציור נראים דימויי החזון החלוזי, חקלאים ותלמידים אידיאליים לצד נוכחות טעונה של טראומת העבר, בדמות מאיימת המאזכרת את אימת השואה. המתח בין זיכרון האסון לבין בניית חיים חדשים מעניק ליצירה עומק ייחודי. זהו אחד מציורי הקיר הבודדים בארץ מאותה תקופה שנשתמרו בהיקף ובאיכות כה גבוהה, ובמיוחד לאור העובדה כי נוצר בידי אומן צעיר, בן 18 בלבד. אלכס הלך לעולמו בן 31 במותו, והשאיר אחריו ארכיון ציורים ורישומים.

ערכים אלו מדגישים את הצורך הדחוף בשימור היצירה לא רק כאובייקט אומנותי, אלא כעדות נדירה למפגש בין זיכרון אישי, היסטוריה קולקטיבית ותהליך בנייתה של חברה חדשה. שמירה על היצירה והגנה עליה מפני פגעי הזמן והשימוש, מבטיחות את המשך קיומה כחלק מן המורשת התרבותית, ואת יכולתה להמשיך ולספר את סיפורה לדורות הבאים.

השנה חוגג קיבוץ שריד מאה שנה להיווסדו. במסגרת זו תוצג תערוכה ויושק קטלוג לציוריו של אלכס לוי. בשנה זו תבצע עבודת שימור מקצועית לעבודותיו של אלכס על ידי המועצה לשימור אתרי מורשת, יד יצחק בן צבי וקיבוץ שריד.

חפציבה -קיר "שבעת המינים" של גדעון קיין בחדר האוכל יצירת הקיר "שבעת המינים", מאת הצייר והגרפיקאי גדעון (גידי) קיין, מוצגת בחדר האוכל של קיבוץ חפציבה, ומהווה עדות מובהקת לפרק יסודי בתרבות הבנייה והאומנות בישראל של שנות החמישים. היצירה מציגה דימויים לשבעת המינים בשפה גרפית בהירה ומדויקת, ומשלבת תבליט אריחי קרמיקה עם ציור בטכניקת סגרפיטו על רקע טיח לבן, בצבעוניות מצומצמת של אדום ושחור. אומנות הקיר של תקופה זו לא ביקשה רק לעטר, אלא לעצב תודעה ולשאת מסר חברתי, ערכי וחינוכי בשפה חזותית נגישה. היא נוצרה מתוך שיתוף פעולה בין אדריכלים לאומנים, והייתה חלק בלתי נפרד מן המרחב הציבורי ומהזהות המקומית.

הקיר בחפציבה, ששולב בתוספת לחדר האוכל שתכנן האדריכל אירה אפרתי, מתאפיין בפשטות צורנית ובאיכות ביצוע גבוהה. דימויי שבעת המינים מבטאים את שפתו הגרפית המדויקת של קיין ואת הקשר העמוק שלו לחיי הקיבוץ ולתרבות המקומית. זוהי יצירה שבה האומנות, האדריכלות והחיים הקהילתיים נטמעים זה בזה מכלול אחד שאינו ניתן להפרדה.

חדרי האוכל של חפציבה, שתוכננו בראשיתם בידי ריכרד קאופמן, היו לב-ליבו של המרחב הקיבוצי – מקום של מפגש, חג, דיון וזהות. עם השנים ננטשו, והקיר של קי"ך נותר כאחד העדים האחרונים לרוח המקום. אובדנו אינו רק אובדן של יצירת אומנות, אלא מחיקה של זיכרון, של שפה ושל פרק בתולדות התרבות המקומית.

בימים אלו עומד חדר האוכל בפני הריסה, במסגרת תוכנית מאושרת לבניית שכונה חדשה במרכז הקיבוץ. לנוכח זאת, פועלים תושבים הרואים במורשת ובקיר האומנות נכס שאין לו תחליף, יחד עם המועצה לשימור אתרי מורשת ויד יצחק בן-צבי, במאבק ממשי להצלת הקיר, לשימורו ולשילובו במרחב ציבורי פתוח בתוכנית ההרחבה לאחר הרס חדר האוכל. זהו רגע מבחן: האם נבחר למחוק שכבת תרבות שלמה, או לשלב אותה באחריות בתוך המרחב המתחדש? אנו תקווה כי תתקבל ההחלטה הנכונה, וכי יצירה זו תישמר ותמשיך להיות חלק מהמרחב הציבורי גם לדורות הבאים.

נאמני מורשת

המועצה לשימור אתרי מורשת רואה חשיבות רבה בשילוב נאמני השימור בפעילותה – בחשיפת המורשת, בהגנה עליה ובהטמעת ערכיה במרחב המקומי. במחוז צפון נאמני השימור מהווים חלק פעיל ומשמעותי בעשייה – הם יוזמים, מלווים ומקדמים פרויקטים, ומשפיעים באופן ישיר על שימור המורשת ועל שילובה בחיי הקהילה.

ועדת השימור הציבורית של מחוז צפון התכנסה פעמיים במהלך התקופה. (הערה: במהלך השנה האחרונה) המפגש הראשון התקיים בקיבוץ רמות מנשה, שם נחשפנו לעבודה רחבת היקף של נאמני המורשת המקומיים, בהובלת יונית קדוש. בקיבוץ מתקיימת פעילות ענפה הכוללת טיפול במבנים לשימור, הקמת תערוכות

ותצוגות מורשת, וכן חשיפת פועלו של אמן המקום, לאו פלטאו, שיצר בקיבוץ לאורך שנים. לכבודו התקיים כנס והשקת קטלוג בעריכתה של יונית קדוש. במסגרת פרויקט "סקר אמנות הקיר", בשיתוף יד יצחק בן-צבי והמועצה לשימור אתרי מורשת, הושלמו עבודות שימור לעבודת העץ שיצר האמן סביב קירות חדר האוכל. מפגש זה הדגיש את כוחם של נאמני השימור המקומיים בהובלת יוזמות ובהשפעה ממשית על שימור המורשת ביישוב.

המפגש השני התקיים בבית האומנים הצעירים במרחביה, והעמיד במרכזו תפיסת שימור ברורה: שימור אינו פעולה

של הקפאה, אלא מהלך של החיאה. בגישה זו, מבנים היסטוריים אינם נשמרים כעדות דוממת, אלא נטמעים מחדש בחיי הקהילה – כמרחבים פעילים של יצירה, חינוך ומפגש. השימוש האומנותי מאפשר התערבות מינימלית ושמירה על רוח המקום, תוך הפיכת המבנה לפלטפורמה חיה ורלוונטית. זוהי עמדה מקצועית וערכית כאחד: שימור שמבקש לחבר בין עבר, הווה ועתיד, ולהבטיח את מקומה של המורשת בתוך המרחב המתחדש.

קריית שמואל בטבריה – נאמני המורשת

קריית שמואל בטבריה היא שכונה היסטורית שנוסדה בראשית המאה העשרים, כחלק מהתפשטותה של העיר מחוץ לגרעין העיר העתיקה. תכנונה יוחס לאדריכל ומתכנן הערים פטריק גדס, מהדמויות המרכזיות בעיצוב דפוס ההתיישבות בארץ בתקופת היישוב. התכנון התבסס על עקרונות מודרניים של שכונת גנים רחובות מסודרים, חלוקה ברורה למגרשים ושילוב בין מגורים, מבני ציבור ושטחים פתוחים במטרה ליצור סביבה קהילתית מאורגנת וחיה.

בשנת 2025, כחלק מהתחדשות העניין בשכונה, פנה יאיר זנדברג, יזם חברתי בעיר, בבקשה להקים גוף של נאמני שימור מקומיים, במטרה לקדם את קריית שמואל ולחבר את תושביה למורשתה. יוזמה זו נועדה במיוחד לחבר בין תלמידים ותיקים לבין המורשת ההיסטורית של השכונה, בין היתר באמצעות יצירת שביל מורשת ברחביה וקיום פעילויות קהילתיות וחינוכיות נוספות. המהלך התחבר לגיבוש חזון רחב לשכונה כ"רובע של תרבות ומורשת".

שיאו של המיזם בפסטיבל שנת המאה לקריית שמואל, שנערך בשנת 2025 וכלל שלושה ימי פעילות לתושבים ולמבקרים. במסגרת זו הוצב שלט מורשת של המועצה לשימור אתרי מורשת בגן הראשונים, והתקיים כנס מורשת טבריה אירועים שחזקו את הזיקה בין הקהילה למקום והנכיחו את סיפורה של השכונה במרחב הציבורי.

אתרי מורשת ומרכזי מבקרים במחוז צפון

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל משמשת כארגון גג ארצי לרשת של כ-200 אתרי מורשת ברחבי הארץ, ופועלת לאיגודם, וכן לליווי ולהכוונה מקצועית באתרי התיישבות, מבני ציבור היסטוריים, מוזיאונים, מרכזי מבקרים ואתרי זיכרון.

תפקידה כגוף מתכלל בא לידי ביטוי בגיבוש מדיניות שימור, במתן ייעוץ בתחומי התכנון, התייעוד והשימור ובהנגשת המורשת לציבור, לצד חיזוק הקשר עם הקהילה ופיתוח שיתופי פעולה עם רשויות וגופים ציבוריים.

רשת האתרים מהווה תשתית תרבותית-לאומית המשקפת את מגוון הסיפורים והזהויות, והופכת נכסים היסטוריים למוקדים פעילים של למידה, חוויה וזהות – המחברים בין עבר, הווה ועתיד.

במקביל, המועצה מפעילה ומנהלת במחוז צפון מרכזי מבקרים ואתרי מורשת מרכזיים, המשמשים עוגנים לפעילות חינוכית, תרבותית ותיירותית – מרחבים חיים של תוכן המאפשרים מפגש ישיר עם סיפורי המקום והערכים שעיצבו את החברה הישראלית. **מוזיאון הרעות**

מוזיאון הרעות עוסק בערכי הרעות, האחוה והמחויבות שנולדו בתקופת הפלמ"ח ומלחמת העצמאות. התצוגה מתמקדת בסיפורם של לוחמי דור תש"ח, תוך הדגשת הקשר האנושי בין הלוחמים והמשמעות הערכית של המושג "רעות". המוזיאון משלב עדויות אישיות, סיפורים היסטוריים וחוויה חינוכית המכוונת בעיקר לדור הצעיר.

חצר כנרת

חצר כנרת היא אתר מכונן בתולדות ההתיישבות הציונית, המשקף את ראשית התנועה הקיבוצית והתנועה המושבית. במקום פעלו דמויות מפתח בהתפתחות החברה החלוצית, והוא מהווה מוקד ללימוד תהליכי ההתיישבות, התפתחות העבודה החקלאית והקמת מסגרות החיים הראשונות בארץ. התכנים במקום עוסקים בחיי היומיום של החלוצים וביצירת התשתית החברתית והערכית של היישוב.

תחנת הרכבת כפר יהושע (תחנת תל א-שמאם)

תחנת הרכבת ההיסטורית בכפר יהושע, חלק ממסילת הרכבת החיג'אזית, מספרת את סיפור התחבורה, הפיתוח האזורי והקשרים הגיאוגרפיים בתקופת האימפריה העות'מאנית והמנדט הבריטי. האתר משלב בין אדריכלות היסטורית לסיפורם של תנועת אנשים וסחורות, ומהווה נקודת מוצא להבנת תהליכי התפתחותו של עמק יזרעאל.

משטרת נהלל ההיסטורית

מבנה משטרת נהלל הוא מצודת טיגארט מתקופת המנדט הבריטי, ומהווה עדות לאסטרטגיות הביטחון והשליטה של התקופה. האתר עוסק בסיפור המשטרה הבריטית, הנוטרים והקשר להתיישבות בעמק, ומציג רצף היסטורי המתחבר גם לשאלות של ביטחון קהילתי וחוסן אזרחי. כיום מתוכנן המקום כמרחב מורשת, תרבות ותיירות המשלב עבר והווה.

השלטים הכחולים של המועצה לשימור אתרי מורשת

שלטי המורשת של המועצה לשימור אתרי מורשת הם כלי מרכזי בהנגשת המידע ההיסטורי לציבור הרחב, במרחב הפתוח וסמוך למבנים ואתרים לשימור. מטרתם להעניק למבקר הבנה מיידית וברורה

של חשיבות המקום מבחינה היסטורית, אדריכלית וקהילתית ולחבר בין הסיפור המקומי לבין ההקשר הרחב יותר של תולדות הארץ.

השלטים מציגים תמצית מידע מדויקת וקצרה, הכתובה בשפה נגישה אך מקצועית, ולעיתים משלבים תצלומים היסטוריים, מפות או איורים המחזקים את החוויה. הם מתוכננים כחלק מהמרחב במיקום, בקנה המידה ובשפה העיצובית, כך שיתמכו בזיהוי האתר מבלי להכביד עליו.

מעבר להיבט המידע, השלטים מהווים גם הצהרה ציבורית: הם מסמנים את האתר כנכס מורשת מוכר, מעלים מודעות לחשיבות השימור ותורמים ליצירת זיקה בין הקהילה למקום. בכך הם הופכים את המרחב הבנוי לספר פתוח המאפשר לכל אדם לקרוא, להבין ולהתחבר לסיפור ההיסטורי של סביבתו. במחוז צפון הציבה המועצה לשימור אתרי מורשת מספר רב של שלטי מורשת ביישובים שונים, כחלק מהמאמץ להנגיש את סיפורם ההיסטורי של המקומות לציבור הרחב. דוגמה מובהקת לכך היא השלט שהוצב בשכונת קריית שמואל שבטבריה, במסגרת אירועי חג המאה להקמת השכונה, בשיתוף עיריית טבריה ובטקס שנערך בהשתתפות תושבים ואורחים.

השלט מציג את סיפורה של השכונה: בשנת 1919 נוסדה חברת אחוזת בית בראשות ברוך בן טובים, שרכשה כ-484 דונם להקמת קריית שמואל. השכונה תוכננה בידי פטריק גדס והאדריכלים יוסף טישלר ויהושע סלנט ברוח עיר הגנים, עם מערך גנים ושטחים פתוחים היוצרים מרחב קהילתי. אבן הפינה הונחה בשנת 1922 בנוכחות הנציב העליון הרברט סמואל, שעל שמו נקראה השכונה. משנת 1925 נבנו בה מבני מגורים, מוסדות ציבור ובתי מלון, בהשראת חזון "אלטנוילנד". האדריכלות משלבת מסורת מקומית עם השפעות מודרניסטיות. בשנת 1950 הוקם גן יצחק לזכר יצחק (זאכי) אלחדיף, ראש העיר היהודי הראשון של טבריה בתקופה המודרנית, שנרצח בשנת 1938. בסביבות הגן פעלו אנשי ההגנה במחתרת. השלט הוצב בגן הראשונים שבלב קריית שמואל – מיקום בעל משמעות היסטורית וקהילתית, והוא מהווה נקודת עוגן לסיפור השכונה במרחב הציבורי. הצבתו במסגרת חגיגות המאה מדגישה את חשיבות הנכחת המורשת דווקא ברגעים של התחדשות, ומחזקת את הקשר בין תושבי השכונה לעברה, להווה שלה ולעתידה.

סיכום

העשייה במחוז צפון בשנים האחרונות משקפת תפיסה מערכתית הרואה בשימור המורשת חלק בלתי נפרד מתהליכי התכנון, הפיתוח והחיים הקהילתיים. הפעילות משלבת עבודה סטטוטורית, קידום סקרי שימור ותיעוד, ליווי פרויקטים ושיתופי פעולה עם רשויות, לצד יוזמות להחייאת מבנים היסטוריים והפיכתם לנכסים פעילים במרחב.

הגישה המובילה רואה בשימור לא רק הגנה על העבר, אלא כלי ליצירת עתיד—באמצעות חיבור בין מורשת, קהילה וכלכלה. בתוך כך, מושם דגש על פיתוח תיירות מורשת כמשאב ערכי, תרבותי וכלכלי, ועל הרחבת מעגלי השותפות, ובכללם נאמני שימור והקהילות המקומיות. במאמר זה הובאו רק דוגמאות לעשייה הענפה המתקיימת במחוז צפון, המשקפות את רוח הפעולה, המורכבות והפוטנציאל הגלום בתחום השימור. המבט קדימה מבקש להעמיק את שילוב השימור בתהליכי התכנון, לחזק את החיבור לדור הצעיר באמצעות כלים עדכניים ורלוונטיים, ולהמשיך לבסס את המורשת כמרכיב חיוני, משמעותי ומשפיע במרחב המתחדש.

תודתנו נתונה לכל השותפים לדרך, עובדי המועצה לשימור, רשויות מקומיות, מוסדות תכנון, גופים ממשלתיים, אנשי מקצוע, נאמני שימור והקהילות—הפועלים יחד לקידום ושימור המורשת בצפון.

ותודה גדולה ומעומק הלב לעוסקים ולעוסקות בחידוש הוצאתו של עיתון "הגלילה" גיליון 51 שבו נשמיע את סיפוריהן של נשים באזור הצפון, שהטביעו חותמן בקהילותיהן באזור הצפון וקולן טרם נשמע.

בין חריש לאקדה: מקומן של הנשים בחוות סג'רה - קוריוז או אבן דרך?

אסתי ינקלביץ

חוות סג'רה בגליל התחתון שימשה בראשית המאה העשרים מרכז להכשרה חקלאית של יק"א (החברה להתיישבות יהודית). JCA נלצד ניסויי הזרעים והמשק התנהל בה גם ניסוי חברתי מובהק:

שילובן של נשים בעבודת כפיים חקלאית ובודדות השתלבו גם בשמירה העברית. מספרן היה מצומצם, היקף פעילותן היה מוגבל בזמן, והניסיון כולו התקיים בשוליה של מדיניות רשמית מהוססת. אף על פי כן, נוכחותן עוררה הד ציבורי, פולמוס רעיוני ותיעוד מעניין.

במבט מקרוב מתברר כי דווקא המרחב הסגור – שהיה נתון לפיקוח אדמיניסטרטיבי אך פתוח ליוזמות – יצר תנאים ייחודיים שבהם רעיון אידיאי יכול היה להיבחן במציאות היומיומית של החווה. בכך הפכה סגורה ממקרה מקומי לשדה ניסוי שבו ניתן לעקוב אחר התגבשותו של מודל התיישבותי רחב יותר, דרך המפגש בין רעיון, מקום ואנשים.

השאלה איננה אם נשים חרשו בפועל – הן אכן חרשו – אלא מה משמעותו של אותו מעשה: האם הייתה זו מחווה סמלית חולפת, קוריוז חברתי שעורר עניין בזמנו, או שמא אבן דרך בתהליך גיבוש של מקצוע נשי חקלאי ובהגדרת מקומה של האישה במשק ההתיישבותי?

מאמר זה מבקש לבחון שאלה זו באמצעות המקרה של חוות סגורה, ולברר האם הניסיון המקומי חרג מגדר אנקדוטה והיה חלק מתהליך רחב יותר בעיצוב דמותה של האישה העובדת בהתיישבות הציונית בראשית המאה העשרים.

הרקע הרעיוני: נשים ועבודת אדמה במושבות

על סף של המעבר מדגם המושבה של העלייה הראשונה אל דפוסי התיישבות המתעצבים של העלייה השנייה, התייחס חיים מרגלית קלוורסקי, מנהלה הראשון של החווה (1900 – 1901), לשאלת מקומן של הנשים במשק האיכר. בריאיון שהעניק לחמדה בן-יהודה ופורסם בעיתון השקפה (13 ביוני 1905), נשאל קלוורסקי על מקומן של הגרות והאם הן עובדות בשדה או "יושבות אהל" [הדגש במקור], כדרך "נשי איכרנו". תשובתו הייתה נחרצת:

"חלילה! הגירות עובדת בשקידה גדולה בגן ובשדה על יד בעלה. ואם חלה בעלה או היא נתאלמנה איננה מתיאשת וצועקת לעזרה להפקידות כמו שעושות אלמנות אכרנו, אלא עובדת היא ביתר שאת במקום בעלה."

קלוורסקי הרחיב והדגיש כי שאלת הנשים היא "שאלה נכבדה", שכן גם האיכרים עצמם טרם רכשו מיומנות מלאה בעבודת האדמה, ועל אחת כמה וכמה נשותיהם, שכמעט ואינן משתתפות בעבודת השדה. לדבריו מתקיים פיצול מוחלט בין התחומים: "בעלה ועבודתו בשדה לחוד, והיא ועבודתה בבית לחוד, ואין מלכות אחת נוגעת בחברתה כמלא הנימה". בהתייחסו למצב הקיים קבע כי הנשים ובנותיהן עומדות "על מדרגה נמוכה" בכל הנוגע לעבודת האדמה; כה רחוקות הן ממנה עד שאינן יודעות היכן מצוי שדה משפחתן. עם זאת, האחריות למצב זה אינה מוטלת עליהן אלא על דפוסי החינוך – ואלה, לשיטתו, טעונים תיקון. נשים שתנהלנה כראוי את משק ביתן, כך טען, יוכלו לספק כמחצית מצריכת המשפחה באמצעות גן הירק, הדיר והעופות.

פתיחת השער: אליהו קראוזה והמרחב המנהלי

אליהו קראוזה, מנהל חוות סגורה מטעם יק"א (1901 – 1913), היה הדמות שאפשרה את עצם קיומו של הניסוי. אף שהנהלת יק"א לא עודדה מלכתחילה את העסקתן של נשים כפועלות חקלאיות, קראוזה קיבל אותן לעבודה ושילבן בענפי המשק.

בשנות פעילותה הראשונות של החווה התקבלו נשים כפועלות רשומות. ברשימות הפועלים נרשמו שלוש נשים יוצאות כורדיסטן – לא כ"עוזרות", לא כנשות פועלים, אלא כפועלות לכל דבר. עצם רישומן הפורמלי מצביע על הכרה מנהלית ברורה במעמדן ככוח עבודה, ולא כהסדר זמני או חריג.

יוזמת "הקולקטיב" ונכונותו של קראוזה לאפשר לקבוצת פועלים מקרב בני העלייה השנייה להוציא לפועל את הניסוי החברתי כלכלי – סימנו תפנית רעיונית בהתפתחות דפוסי התיישבות. רעיון הקולקטיב, שהחל לפעול בסתיו 1907 ביוזמת מניה וילבושביץ, לא היה רק ארגון של קבוצת פועלים סביב קופה משותפת, אלא ניסיון מודע לבחון האם ניתן לעצב צורת חיים חברתית כלכלית חדשה בתנאי הגליל. תפיסה זו נשענה על עולמה הרעיוני של וילבושביץ – שעוצב בניסיון מהפכני ברוסיה, בהיכרות עם ההגות הסוציאליסטית האירופית ובתצפית ביקורתית על דגם המושבה בארץ.

בסג'רה נמצא לרעיון מרחב ניסויי שבו יכול היה להתממש הלכה למעשה. האישור שניתן לניסוי אפשר לרעיון לרדת מן הדף אל השדה – להתגלם בלוח עבודה, בניהול חשבונות, בחלוקת אחריות ובחיי יום-יום משותפים. במובן זה שימשה סג'רה מעבדה חברתית שבה הועתק רעיון השיתוף מן המישור האידיאלי אל המישור המוסדי.

לצד יוזמה זו מונתה וילבושביץ למנהלת החשבונות של החווה. במסגרת תפקידה לא הסתפקה בניהול החשבונות השוטף, אלא ערכה גם ניתוח כלכלי של תוצאות המשק – הן של החווה והן של האריסים, איכרים שעידו חלקות במושבה על בסיס חוזים. בתוך כך עיצבה גם תפיסה חדשה בדבר מקומן של נשים בהתיישבות: לא כנספחות למהלך החלוצי אלא כנושאות מלאות של אחריות יצרנית, כלכלית וערכית. הדרישה לשותפותן בכל תחומי העבודה לא הייתה תוספת שולית לרעיון הקולקטיבי, אלא חלק אינהרנטי ממנו – שכן חברה שיתופית אמורה הייתה לערער גם את ההפרדה המגדרית שבין "בית" ל"שדה".

ואולם בפועל נתקל מהלך זה גם בהתנגדות. משנודע להנהלת יק"א כי וילבושביץ מונתה למנהלת החשבונות של החווה דרשה לסיים את העסקתה. הסיבה הייתה כפולה: הן משום שפיטרה את מנהל החשבונות הקודם אליהו מזרחי כדי לצמצם בהוצאות, והן משום שהרעיון שאישה תמלא תפקיד מרכזי כזה – אשר כלל גם את מילוי מקומו של מנהל החווה בהיעדרו – נתפס כבלתי מתקבל על הדעת.

בתוך מציאות זו החלו להגיע לחווה גם פועלות מבנות העלייה השנייה. נשים צעירות שהגיעו זה מקרוב ליפו שמעו כי "יש רק פינה אחת, סג'רה שמה... אשר בה יש תקווה לצעירה לקבל עבודה." בעיניהן נתפסה סג'רה כ"מקום היחיד שבו יש תקווה לצעירה לקבל עבודה". מרחב ייחודי שבו יכלו נשים רווקות להתקיים מעבודתן החקלאית ולהשתלב בעבודות המשק (שפרה בצר, 'עם הראשונים באום-ג'וני ובמרחביה', בתוך: ברכה חבס (עורכת) ספר העלייה השנייה, תל אביב תש"ז, עמ' 505-504 עם הנשים שהגיעו לחווה נמנו האחיות שטורמן (שפרה, אסתר ושרה), האחיות בקר (ציפורה וקיילה), רבקה ניסנוב ואחרות.

בגיליון שכר זה רשומות האחיות שרה ואסתר שטורמן, מרים אורלוב (לימים קמינצקי-איתן), וחנה מיזל. בגיליונות נוספים רשומות האחיות קיילה וציפורה בקר, שפרה שטורמן, לאה מירון, בלהה הורביץ, גיטל פז, חיה שרה חנקין, בתיה מיטלמן ועוד. השכר הממוצע של הנשים היה 8 גרוש ליום עבודה.

שפרה שטורמן עבדה תחילה בניפו חיטה בגורן ובהמשך מונתה לטפל במחלבה, שהייתה לדבריה מחלבה פרימיטיבית. "בחדר הראשון משמאל מנצחת שפרה שטורמן על התקנת הלבן – מאכל תאווה זה, שכוחו יפה לשבור גם את הצמא, גם את הרעב, ראשונה היא במלאכה זו, מכריזת עליה החברות. והיא שפרה עצמה, בעמידת-כבוד שלה כמעט אינה שואה אלי, שקועה כולה במלאכה" (רחל ינאית בן צבי, רשימות והתכתבות עם מניה שוחט, אה"מ, ארכיון בן צבי). בהמשך נרכשו סרכזת (צנטרפוגה) להפרדת החלב, מחבצה להכנת חמאה, לול ומדגרה. למרות שקראוזה לא צפה הכנסה גבוהה מענף הלול הוא ביקש לשלב אותו בחצר כדי להקנות ידע וניסיון. ניתן היה באמצעותו גם לנצל את הפסולת בחצר, והאחראית על המחלבה תוכל להפעיל אותו ללא שכר נוסף. אחת מן הצעירות שהגיעו לחווה הייתה אסתר וילקנסקי, אחותו של האגרונום יצחק וילקנסקי (וולקני). במכתב ששלחה למשפחתה באוגוסט 1909 תיארה בהתפעמות את ימי העבודה הראשונים בשדות: "הנני עובדת כבר יומיים ביער צעיר של שקדים זיתים... הנני מנקה את העצים הרכים מעלים נבולים ומענפים שהתייבשו ומתים". בהמשך המכתב תיארה גם את יופיו של המקום: "מי ראה את נופי הארץ המאיר את בתי המושבה הנרדמת? הרי זה וזה הרגיש ביופי ונעימות החיים" (מכתב אסתר וילקנסקי למשפחת אחיה מאיר וילקנסקי, תרס"ט, הארכיון הציוני המרכזי ארכיון מאיר וילקנסקי. A522\17)

דבריה משקפים היטב את חווייתן של רבות מן הפועלות שהגיעו לסג'רה באותן שנים – מפגש בין עבודה חקלאית יומיומית לבין תחושת התחדשות והשתייכות לנוף הארץ. בתוך מרחב זה נפתח גם הפתח להשתלבותן של נשים בעבודות החקלאיות עצמן – לעיתים אף בעבודות שנחשבו עד אז נחלתם הבלעדית של גברים.

בעבודות שביצעו הנשים נכללו גם עבודות שנחשבו באותה עת "גבריות" מובהקות: חרישה בשוורים, עגלונות ודישה. עיתונאים בני התקופה תיארו את המראה כ"חיזיון משמח ומפתיע", אך ההתפעלות לוותה גם בהיסוס. האם אין זו "אהבת הברק החיצוני?" האם מדובר בקפיצה חדה מדי בשרשרת ההתפתחות החברתית? ציפורה בקר (זייד) העידה על עצמה: "לאחרת הייתי בסג'רה... רק דבר אחד ידעתי עתה – אדמה" (ציפורה זייד, "עם השומר", בתוך: ברכה חבס (עורכת) ספר העליה השניה, תל אביב תש"ז, עמ' 531) התנסות נוספת הייתה לה כאשר השתלבה גם בשמירה העברית. אם בעבודת השדה נוצר מקצוע, הרי שבשמירה התנהל מאבק על סמל. עדותה של ציפורה זייד חושפת מתח זה מבפנים. בליל שמירה אחד בסג'רה תיארה כיצד הקפידה על דריכות קיצונית, שכן "מה שיכול להרשות לעצמו שומר גבר, אינה יכולה להרשות לעצמה אישה" (ארכיון בית השומר, תיק אישי ציפורה זייד). היא מרבה בסיבובים, בודקת מנעולים ונאבקת בתנומה שלפני עלות השחר – מתוך תודעה כי עליה להוכיח עצמה ללא רבב. כאשר מתקרב צל בדמדומי הבוקר היא מכניסה כדור לקנה וקוראת: "מן הדא"? רגע זה מגלם ריבונות נשית ממושה. אך מיד מתברר כי היה זה שומר אחר שבא "לראות במו עיניו כיצד שומרת את". המחמאה שקיבלה לוותה בעצם המבחן. היא הבינה כי נבחנה לא כעמיתה, אלא כחריגה. תגובתה – "יום יבוא ואהיה שומרת לא בזכות משהו אלא בזכותי אני" – מנסחת את תודעת הדור. השמירה לא התמסדה כתחום שוויוני; היא נותרה זירה של הוכחה מתמדת.

פועלות נוספות הצטרפו בהמשך: לאה מירון, בלהה הורביץ, גיטל פז, חיה שרה חנקין, בתיה מיטלמן, מרים אורלוף ופועלת נוספת שנרשמה רק בשמה הפרטי – מלכה. לצידן עבדה לאורך השנים גם מרים, פועלת קבועה מבנות העדה הכורדית, ששכרה היומי היה נמוך מזה של חברותיה לעבודה.

חרישה ודישה: רגע סמלי

קראוזה היה גאה בעבודת הנשים, וכאשר הגיעו פקידים לביקור בחווה היה מביא אותם לצפות בנשים החורשות בשוורים ומבצעות את עבודות השדה. באחת הפעמים, מרוצה במיוחד, אמר להן: "אתן הבחורות הזר, התפארת של החווה." עם זאת, קראוזה לא פעל מתוך אידיאולוגיה פמיניסטית מוצהרת. תפיסתו הייתה בעיקרה חקלאית-כלכלית. בדוחותיו הדגיש את תרומתן האפשרית של נשים לענפי החלב, הלול והגינות, והשווה את המודל הרצוי לזה של המושבות הגרמניות, שם תרומת האישה למשק הבית הייתה משמעותית מבחינה כלכלית, ואולם בפועל יצר קראוזה מרחב חסר תקדים שבו נשים יכלו להשתכר מעבודתן החקלאית ולשאת באחריות מקצועית. הפתיחה המנהלית – גם אם לא נבעה מאידיאולוגיה שוויונית רדיקלית – יצרה תנאי יסוד להתנסות.

סיפורה של מרים אורלוב (לימים קמינצקי-איתן) ממחיש את המעבר מן החרישה הסמלית אל בניית מקצוע נשי יציב. אורלוב עזבה את ראשון לציון, שם הועסקה בתפירה, "על מנת שלא לחזור עוד למכונת התפירה." היא ביקשה להשתלב בעבודת השדה עצמה, אך נאלצה תחילה להמתין בחוות כנרת עד שוך האירועים הביטחוניים שהתרחשו באותה עת בסג'רה. כהכנה למעבר תפרה לעצמה מכנסי עבודה על פי דוגמה שנשלחה אליה מסג'רה. עם בואה לחווה עבדה תחילה בעבודות שדה ואף חרשה בשוורים. אולם לאחר זמן קצר נחלשה פיזית והועברה לעבוד במחלבה ובאינקובטור (המדגרה) – תחום שהתפתח כחלק מענף הלול. כאן חל המפנה: אורלוב מונתה לאחראית על המדגרה החדשה, ושמונים אפרוחים בקעו מן הביצים – אירוע שזכרה כדגירה הראשונה בארץ. הצלחתה הקנתה לה את הכינוי "הדוגרת" – שם בעל נופך כמעט אימהי, אך בפועל ציין שליטה בטכנולוגיה חקלאית מודרנית ובהפעלת מדגרה. העבודה תחת קראוזה לא הייתה קלה; הוא דרש משמעת ורצינות. אולם דווקא הדרישה הגבוהה חיזקה את תחושת המקצועיות. במקרה של אורלוב, המעבר מן החריש אל האינקובטור לא סימן נסיגה, אלא התמחות – וזו גילמה את המעבר מן ההתרסה הסמלית אל ההתמסדות המקצועית. הפועלים עצמם חוו את נוכחותן של הפועלות כגורם מטלטל. יהושע ברנדשטטר תיאר את "האחיות" ששלטו ביד רמה בעניינים מקצועיים וחברתיים גם יחד. הן לבשו מכנסי עבודה, השתתפו בעבודות הקשות ביותר, ולעיתים טשטשו במודע את נשיותן כדי להתקבל במרחב העבודה הגברי.

ואולם גם בעדויות המאוחרות עולה כי החרישה לא הייתה יעד אסטרטגי לטווח ארוך. אחדות מן הפועלות הודו כי אין זו עבודה המתאימה להן לאורך זמן, והשוויון המלא בענפי הפלחה לא התמסד. במובן זה הייתה החרישה רגע מכונן וסמלי – אך לא תשתית יציבה.

חנה מייזל: ממחווה למודל

המעבר מניסוי נקודתי למודל רעיוני התרחש עם בואה של חנה מייזל. מייזל, אגרונומית בעלת תואר שלישי, הגיעה לחווה כדי לטפל במטעים ובגן הירק, אך למעשה עיצבה תפיסה חדשה של הכשרה חקלאית לנשים. היא הציעה לוותר על הדרישה לשוויון מוחלט בענפי הפלחה ולהתמקד בפיתוח מומחיות בענפים שבהם יכלו נשים להשתלב לאורך זמן – רפת, לול וגינות.

"חלקת הגזר" – ניסוי קטן בגבעה סמוכה – הפכה למעבדה של הכשרה נשית. הצלחתו לא הייתה סמלית בלבד; היא הוכיחה גם היתכנות כלכלית. על בסיס ניסיון זה גיבשה מייזל את תוכנית ההכשרה החקלאית לנשים בחוות העלמות בכנרת. כאן טמון ממד אבן הדרך: לא בהיקף המספרי של המשתתפות, אלא בהמשכיות המוסדית והרעיונית של המודל.

מגבלות והישגים – קוריוז או תשתית?

מספר הנשים היה קטן, משך ההתנסות קצר, והשוויון בענפי הפלחה והשמירה לא הושג. במובן זה ניתן לראות בניסיון אפיזודה מוגבלת. ואולם מבט ארוך טווח מלמד כי הרעיון לא נעלם. דגם האיכרה המקצועית – השותפה היצרנית במשק המשפחתי – התגבש בהדרגה בקבוצות ובמושבים. השינוי לא היה מהפכה כוללת אלא תהליך מצטבר. עבודת הנשים בסג'רה לא חוללה שוויון מגדרי מלא ולא ביטלה את גבולות הריבונות הגברית, אולם היא יצרה לראשונה תשתית מקצועית לנשים בחקלאות היישובית: פועלת שכירה, מנהלת ענף ואיכרה עתידית. בסג'רה נפרצה דרכן של נשים להשתלבות בעבודה חקלאית – לא כקוריוז חולף, אלא כמהלך היסטורי בראשיתו.

ד"ר אסתי ינקלביץ, עמית מחקר במחלקה ללימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה, תושבת וחוקרת אילנה (סג'רה).

ספרה: היה שלום מר פיאט, נתן פיאט ובית הספר החקלאי כדורי הר תבור 1959–1937(2013).

שרה מלכין -ראשונה לחלוצות בשדות ישראל, זהבה חכם גבאי

שרה מלכין הייתה מהבולטות בחלוצות העלייה השנייה. היא נולדה בשנת 1885 בדווינסק – אז חלק מן האימפריה הרוסית, היום העיר השנייה בגודלה בלטיביה. מלכין הייתה פעילה בארגון הנוער הציוני פרחי ציון ונמנתה עם מארגני ועידת מינסק, הוועידה השנייה של כלל ציוני רוסיה אשר התקיימה בשנת 1902 במינסק. נפטרה בשנת 1949 ונקברה בקבוצת דגניה א'.

שרה מלכין הגיעה ליפו במסגרת העלייה השנייה בשנת 1905 והצטרפה לחברותיה, בנות עירה, בפתח תקווה. כאשר נסעה בדיליז'נס למושבה הראו לה את עצי האקליפטוס בדרך, העגלון אמר שזה סימן שמדובר באדמת יהודים. כאשר ראתה את העצים היא החליטה כי במושבה פתח תקווה היא תממש בארץ את רעיונה לעבוד את האדמה.

וכך כותבת: "אולם למחרת, כשאחד מהנוסעים אתנו יחד בדיליז'נס לפתח תקווה הראה לי על עצי אקליפטוס והוסיף: מכאן ואילך – אדמות יהודים – עבר רעד-שמחה את כל גופי, אכן – קראתי – כאן אני בארץ ישראל." בהמשך מתארת שרה מלכין את פגישתה עם העבודה בפתח תקווה במילים אלו: "התחלתי מיד לחשוב על עבודה למעני, לא משום שהייתי זקוקה להכנסה למן הרגע הראשון... אלא נכספה נפשי לעבודה, כי שניים היו הרעיונות שהביאוני לארץ-ישראל: האחד, כי תכליתה של הציונות היא לחיות בארץ ישראל: והשני, כי כל אדם חייב לעבוד וליצור, ולא להיות פרוט, ובארץ ישראל חייבים לעבוד את האדמה" (ש.מ. הוצאת קבוצת דגניה א', 1950 עמ' 48-49).

מלכין החלה לעבוד בפתח תקווה בעבודות המיועדות לנשים, גיהוץ – טיפול בילדים וכביסה. אשר לעבודת אדמה, כאן הייתה לה תחרות עם הפועלים הערבים, הפועלות הערביות והפועלים היהודים. אחת המשפחות עזרה לה, והיא החלה לעבוד בפרדס, יחד עם הפועלות הערביות היא תלשה כרשה. לאחר שילד במושבה נפטר, הוחלט לגרש את הפועלות מרוסיה מהמושבה, כי נחשבו "אפיקורסיות". מלכין, אשר התקבלה לעבודה בפרדס אחר בפתח תקווה עצמה סידרה ביעילות את התפוזים בארגזים, והספקה לא נפל מזה של הפועלת הערבייה. היא הצליחה בעבודה ועברה לפרדס שלישי, שם קיבלה תוספת שכר בשל עבודתה הטובה. בפרדס זה כבר עבדה בעבודה הקשה של הקטיפה.

מסירות הפועלות העבריות הפכה לשם דבר, והן נטלו חלק פעיל בכיבוש העבודה. כשנה לאחר מכן, כשגברה העלייה הרוסית ורוב הצעירים הלכו למושבה רחובות, עברה גם שרה מלכין אל מושבה זו. במושבה החדשה הנוער חש קרבה לפועלים. השפעת המורים העבריים על האווירה במושבה הייתה רבה יותר. הפועלים קיבלו צריף אשר שימש להם מטבח, חדר אוכל ומועדון. מאחר שהיא לא הצליחה להשיג עבודה בחקלאות, השתתפה מלכין בהכנה להוצאה לאור של עיתון הפועלים "הפועל הצעיר" (עיתון של מפלגה שנקראה גם היא "הפועל הצעיר". נוסד בשנת 1907 ונסגר בשנת 1970). מרחובות יצאה שרה מלכין לגליל לחוות הפועלים בסג'רה.

מנהל חוות הפועלים בסג'רה, אליהו קרואזה, לימים מנהל מקווה ישראל, הזמין פועלות לעבודה בחווה, בגידול עופות וברפת הפרות. העבודה עם חברים קרובים נתנה תקווה לפועלות וכך עברו לגליל. בדרך לסג'רה הן חנו בקבוצת דגניה שזה עתה עלתה על הקרקע. את חג השבועות הפועלים והפועלות חגגו ביבנאל, אז "ימה". הם החליטו להישאר ב"דליקה", היא כנרת. היה ברור לשרה מלכין כי בגליל נפתחה תקופה חדשה בחייה. הבנות שהגיעו מהמושבות ביהודה, קיבלו חדר ב"חורבה", בלי חלונות, בלי תקרה ובלי רצפה. החדרים היו למגורים אך גם האוכל לפרדות, כלי העבודה וכלי הכביסה היו בו. הן ארגנו את עבודות הבית. בערבים שוחחו כמשפחה אחת גדולה. המנהל של חוות כנרת, האגרונום משה ברמן, הביע תקווה כי יצליח להקים חווה למופת, והפועלים והפועלות יוכלו להקים יישוב בארץ ישראל. חוות כנרת שנפתחה בשנת 1908 "כבשה" את רוחה של שרה מלכין והיא הייתה מהנשים הבודדות שזכו להיות ממקימות החווה החקלאית בחצר כנרת. לאחר שחתמו על הסכם עם רופין, נמסר לקבוצת פועלים חלק מהאדמות כדי לנסות ליישב אדמה בלי ניהול חיצוני או היררכי – על אדמות הכפר שנקרא "אום ג'וני". אום ג'וני תהפוך שנה לאחר מכן "לאום הקבוצות", דגניה. על בואם לדגניה נכתב: **"בכ"ה תשרי תרע"א 28, באוקטובר 1910, באנו עשרה חברים ושתי חברות לאום-ג'וני... ניגשנו להקים יישוב עצמאי של פועלים עבריים, על אדמת הלאום. יישוב שיתופי ללא מנצלים ומנוצלים – קומונה!"**. שרה מלכין ומרים ברץ היו שתי הנשים הראשונות בקבוצה החדשה.

בשנת 1911 הקימה חנה מייזל בחוות כנרת את בית הספר לחקלאות לבנות שנשא את השם חוות העלמות, בית הספר נועד להכשיר נשים לחקלאות. אחת החניכות הראשונות שלה הייתה המשוררת רחל בלובשטיין (המזוהה בדרך כלל בשמה הפרטי בלבד). מלכין הייתה שותפה להקמת חוות הלימוד שהכשירה פועלות לעבודה חקלאית, והייתה אחת מתלמידותיה הראשונות של מייזל. מחוות העלמות חזרה מלכין לאום ג'וני, והצטרפה ל"קומונה החדרתית" במטרה להשתלב בקבוצה החדשה, דגניה.

מלכין עוזבת לבסוף את קבוצת דגניה על רקע דרישתה כי גם הפועלות יעסקו בחקלאות, רעיון שלא תאם תמיד את רוח הקבוצה.

בשנת 1917 חזרה מלכין עם קבוצת הגליליות לפתח תקווה, והדריכה קבוצה של פועלות בעיקר בעבודה חקלאית, בכך היא הקלה על קליטת בנות העלייה השלישית.

שנה לאחר מכן, בשנת 1918 (שלהי מלחמת העולם הראשונה), יצאה שרה מלכין לשליחות נוספת – סיוע בהקמת בית החולים בזיכרון יעקב בהנהלתו של ד"ר הלל יפה, לימים המרכז הרפואי הלל יפה שבחדרה. היא עבדה בו כאחות, למרות שלא הוכשרה לכך.

בשנת 1926 יצאה להשתלמות בחווה לגידול עופות בגרמניה, בשובה לארץ קיבלה את הנהלת חוות הפועלות בעפולה – אחד הביטויים הגדולים ביותר באותה תקופה להעצמה ועצמאות נשית.

בתיאור סיפור חייה של שרה מלכין, עולה דמות חדורת מטרה, העומדת על זכותה להשתלב בעבודה החקלאית בארץ. בעיקשותה ובמסירותה היא פותחת את השער גם לבאות אחריה. הסיפור משקף את המאבק הכפול של נשות העלייה השנייה – לעבודה עברית ולהשגת שוויון לנשים. המאבק אינו על גובה המשכורת כי אם על עצם ההשתלבות בעבודה העברית ועל קבלת יחס שווה.

כפי שכתב עליה בן קבוצתה **יוסף שפרינצק**: **"שרה מלכין אינה רק שם בלבד, זהו מושג, שרה מלכין היא – העלייה השנייה! היא הראשונה בהחלטתה, ברצינותה בחלוציותה ובנאמנותה, אני רוצה להיות פועלת עברית זו הייתה הכרזתה"**. היא הייתה כה משמעותית לבני דורה אנשי העלייה

השנייה, שבחברת שהוקדשה לזכרה על ידי חברי קבוצתה דגניה במלאות שנה למותה בשנת 1950, כתב יוסף ברץ: "לחברים בני גילה ולצעירים ממנה לא הייתה חברה בלבד, אלא אם וידיד" (ארכיון קיבוץ דגניה א' – חומרי תיעוד וספר זיכרון עמ' 7). מוסיף ברץ ומציין: "פרשת חייה פרשת המהפכנית העברית, שקראה את האישה העברית לקוממיות ולעצמאות, ראויה לחישוב מלא".

חיותה בוסל, חברתה מהקבוצה, כתבה: "כשאני מעבירה נגד עיני את חיי שרה בארץ – הנני כאילו מדפדפת בספר החיים של תנועתנו... היא הראשונה בין הראשונות, החזקה בין החזקות. הלוחמת בין הלוחמות. עוברת את כל חבלי הקליטה בארץ וייסורי ההסתגלות... בת ישראל חלוצה."

סיפור חייה משקף את רוח התקופה – מסירות, עבודה קשה, אידיאלים ואמונה בבניין הארץ. היא עלתה לארץ מתוך אמונה בצורך לבנות חברה עברית חדשה המבוססת על עבודה עצמית, סירבה לקבל את המציאות שהייתה בארץ, שבה נשים הועסקו בעבודות הבית בלבד. היא נתנה

דוגמה כפועלת חקלאית בפתח תקווה, רחובות, חוות כנרת, דרשה לעבוד בפרדסים ובשדות כמו הגברים ולא בתפקידים מסורתיים בלבד. מאבקה היה לא אישי אלא עקרוני, היא האמינה ששוויון בעבודה הוא תנאי לשוויון חברתי. תרמה רבות להתיישבות העובדת, נמנתה עם מקימי דגניה א, הקבוצה הראשונה, כשותפה לרעיונות הקבוצה – חיי שיתוף, עבודה עצמית וקהילה שוויונית. הייתה ממייסדי תנועת הפועלות ופעלה להכשרת נשים לעבודה חקלאית. אחד ממפעליה החשובים היה כאמור ניהול משק הפועלות בעפולה, המקום שהכשיר נשים צעירות לעבודת אדמה ולחיים עצמאיים. בכך תרמה לעיצוב האישה החלוצה בארץ ישראל. מצטטת חיותה בוסל מכתב מאחת מתלמידותיה במשק הפועלות בעפולה: "אני מאד אוהבת להיזכר במשק הפועלות ששם עבדתי יחד איתך, כל היסוד לחיי בארץ קיבלתי שם, והיסוד טוב. אינני מתארת לי את עצמי בקיבוץ, בלי הכשרתי במשק".

היא הייתה סמל שהוכיח כי נשים יכולות לעסוק בעבודות קשות ולהיות שותפות בבניין הארץ.

דווקא היום, כאשר שאלת מקומן של נשים בחברה ממשיכה להעסיק אותנו, דמותה של שרה מלכין ראויה לזיכרון מחדש. מאבקה לשוויון הנשים הוא סמל של נשות העלייה השנייה.

אין ספק שהיא דוגמה ומופת לאישה פורצת דרך שהשפעתה על שוויון בין המינים מורגשת עד היום. היא לא הקיימה משפחה ונתנה את חייה למדינה שבדרך, לכן בחרתי להקדיש לה מאמר זה, המספר את קורות חייה ואת תרומתה המשמעותית לארץ ישראל לימים מדינת ישראל.

היא הובאה לקבורה אור לכ"ד שבט 1949 בקיבוצה דגניה א, ליד חבריה ד"ר רופין, גורדון, בוסל. כפי שציין שפרינצק: "שרה חזרה הביתה!" היא הונצחה בקיבוצה דגניה א, ושלושה רחובות ברחבי הארץ נקראים על שמה – בנתניה, הרצליה ועפולה.

זבה חכם גבאי, מנהלת אתר חצר כנרת

"היא ראתה את עצמה כולה מחויבת - יעל גורדון כמשל לתופעת החלוצות- נזירות בגליל, סמדר סיני

יעל גורדון 28 (באוקטובר, 1879 אובודיבקה, רוסיה – 26 במרץ, 1958, קיבוץ דגניה א, ישראל) חלוצה ומחנכת, פועלת חקלאית ומורה לעברית.

יעל גורדון נמנתה על המחנה החלוצי של ימי העלייה השנייה (1904 – 1914) (שמנה כ- 2,000 נפש, ומתוכו רק כ- 210 היו נשים). הצעירות הללו באו ממשפחות זעיר בורגניות/ פועליות שמוצאן ברוסיה הצארית, חלקן בעלות תודעה ציונית. הן דיברו יידיש ורוסית, השכלתן הייתה מסורתית בסיסית, והן היו בשנות העשרה המאוחרות של חייהן, רווקות, חדורות אידיאולוגיה ציונית-לאומית ומעמדית-מגדרית. המפגש שלהן עם הארץ היה מפגש בין המוכר לבין המדומיין ויצר אצלן תחושה של זרות ושל מיעוט בתוך מיעוט (מיעוט נשי בתוך המיעוט

הפועלי- חלוצי). הן סבלו מהיחס המזלזל ומתנכר של האיכרים, מהיחס של החלוצים – החברים לרעיון ולדרך, שקיבלו את החלוקה המסורתית בין תפקידי גברים לתפקידי נשים בחברה, וראו בהן כוח עזר המספק שירותים בתחומי המטבח, הכביסה, והטיפול בחולים, וגם – מתחרות על מקום עבודה. תפיסת עולמה של יעל (שנולדה כהינדה = אילה, ובחרה בשם "יעל" כשם הגיבורה המקראית הנועזת), התעצבה בהשראת אביה – אהרן דוד גורדון, שגרס שאין להבדיל בין חינוך הבנים לחינוך הבנות, ולכן היא חונכה באופן זהה לאחיה. גם בגרותה התעצבה על פי התלם שהתווה אביה. יחד עם חברה שותפה היא הקימה בית ספר לעברית לבנות במקום מגוריה, ובו רכשה את ניסיונה בהוראה.

ב- 1909 עלתה לארץ עם אמה. היא התקרבה לתנועת הפועל הצעיר שאביה היה מורה רוחני לחבריה. זמן קצר לאחר הגעתן ארצה נפטרה האם ממחלה, ויעל התמסרה לטיפול באביה. היא התמקדה בטיפול ברשימותיו, במכתביו מימיה הראשונים בארץ שילבה יעל בין הוראת העברית לבין עבודת השדה והיא נדדה בין המושבות בחיפוש עבודה שתשלב בין השתיים. נדודיה בארץ משקפים את אורח החיים המקובל אצל רבים מחלוצי וחלוצות העלייה השנייה: רחובות, עין גנים, חוות הלימוד של חנה מייזל בכנרת, חוות מגדל שאליה הוזמנה כדי ללמד עברית את בני הפועלים שגרו במקום.

למרחביה הגיעה בעקבות מכתב המתאר בפניה כי יש ילדים בני עשר בקואופרציה שאינם יודעים עברית. התנאי שלה לקבלת המשימה – שלוש שעות עבודה בחקלאות כל יום. במכתביה לאביה ממרחביה כתבה:

"הילדים שלי מתרגלים אלי יותר ויותר, וגם אני מתרגלת אליהם וישנם לי רגעים של נחת רוח...מרחביה קרובה יותר ויותר לליבי".

היא עזבה את הקואופרציה לאחר שהתנאי שהיא התנתה לבואה למקום כמורה לעברית, לעבוד שלוש שעות כל יום בחקלאות, לא מומש. בחצר כנרת שאליה הגיעה במהלך נדודיה, נמנתה יעל עם הדמויות הבולטות בקרב קבוצת בוגרות החווה, והן יצרו לעצמן מסגרות נפרדות כחבורה. אחת הדוגמאות למסגרת ייחודית שכזו בימי מלחמת העולם הראשונה הייתה "קבוצת העשרים". היה זה פתרון יצירתי עבור הפועלות החקלאיות שחיפשו עבודה בחקלאות בימי המלחמה.

התפיסה שלה ושל חברותיה לדרך הייתה שהעבודה החקלאית היא זו שתשפר את סיכויי הנשים לחדור לעולם העבודה הפרודוקטיבי ותשפר את מעמדם בחברה, ליוותה אותה כל חייה הבוגרים, שהרי לא ניתן לבנות חברה חדשה בארץ בלי תיקון מעמד האישה.

יעל הייתה גם אחת היוזמות להקמת משקי הפועלות ושותפה פעילה ביצירת תנועת הפועלות. היא השתתפה בוועידות הפועלות בכנרת במרחביה. היוזמות הללו נוצרו מתוך רצון להכשיר את הפועלות לעבודת הכשרה חקלאית, להקים להן במה נפרדת להתבטאות חופשית ולהצמיח מנהיגות נשית נפרדת.

ב-1929 היא הוזמנה על ידי חברי דגניה לבוא ולחיות עמם (כל עוד אביה חי, סירבה יעל לחיות עם הקבוצה, מחשש למשוא פנים כלפיה בגינו). החיים בדגניה אפשרו לה לממש את תפיסתה לגבי עבודה בחקלאות. שנים רבות עבדה יעל בשדה העגבניות, בכרם ובמסיק הזיתים. על אף גילה הייתה מטפסת לראש העץ כדי למסוק את אחרון הזיתים.

היא הייתה מעורבת בחיי הציבור, השתתפה באסיפות, ודמותה לבושה בגדי עבודה ולראשה כובע קש גדול, הייתה חלק מנופה של דגניה. באחרית ימיה עבדה במתפרה, היא נהגה לשבת ולתקן את גרבי החברים באותה מסירות ודייקנות כמו שעשתה בעבודתה החקלאית.

היא גרה בחדר קטן וצנוע בקומה השלישית של הבית הגדול, שם הרבתה לקרוא ולכתוב את רשימותיה.

חזרתה לדגניה והשתקעותה בחיי הקבוצה גרמה לכך שהיא נעלמה למעשה מתנועת הנשים, ונשכחה בין דפי ההיסטוריה של תנועת הפועלות בארץ. בשנים שקדמו להקמת תנועת הפועלות

ההסתדרותית – היא הייתה מן המובילות והרוח החיה בתחום הרעיוני ובתחום הארגון והמעשה. משנות השלושים הלכה מעורבותה ופחתה עד שנעלמה לגמרי מהנוף הציבורי.

האם בשל נסיבות אישיות? האם האבל על מות האב הנערץ והמורה הרוחני הביאו אותה לגזור אלם על עצמה?

האם הגשימה את שאיפתה להתרחק מפעילות ציבורית ולדבוק בעבודה בלבד? או שנרתעה מההתנהלות תנועת הפועלות והעסקנות?

היא לא השאירה תשובות לשאלות אלה ואחרות, ברשימותיה הרבות.

חייה האישיים היו כשל נזירה. היא לא הקימה משפחה, לא ילדה ילדים, כמו חלק מחברותיה במחנה החלוצי פועלי. הייתה זו קבוצה של רווקות שבחרו לוותר על חיי משפחה לטובת האידיאולוגיה של בניית הארץ והחברה, לטובת השתתפות פעילה בחיי הצבור, לטובת חיים למען הכלל תוך ויתור על החיים הפרטיים. ההחלטה לדחות את מימוש הזוגיות והאימהות, נבעה מתפיסתן כי האימהות תמנע את יישום האידיאל והמהפכה האישית של כל אחת מהן – להיות פועלת עבריייה בארץ ישראל.

הן "התחנתו עם החזון". הייתה זו נאמנות מוחלטת למימוש המהפכה הלאומית, והיו בהן כאלה שסבלו בעברן מאהבה נכזבת. הן ראו בקבוצה תחליף למשפחה הפרטית, הקבוצה היא המשפחה החדשה ואולי המעורבות בחיי הציבור היו מעין פיצוי על היעדר משפחה זוגיות.

או שמא נמנעו ממנה חיים אחרים בשל חייה בצילו של גורדון והתמסרותה לטיפול בו? שהרי הייתה האדם הקרוב ביותר אליו בעשרים השנים האחרונות לחייו, והייתה שותפה לכל מפעליו החינוכיים ולעולמו הרוחני-רעיוני.

אולי הייתה זו השפעת תפיסתו של אביה א"ד גורדון את תפקיד האישה – אישה היא קודם כל אם – הרה ויולדת. שהרי לכתוב ליעל בתו שלא נישאה ולא ילדה מעולם, כי האישה היא קודם כל אם הרה ויולדת, מעיד על חוסר רגישות ועל אטימות רגשית.

יעל גורדון – חלוצה-פועלת ומורה לעברית, נחרתה בזיכרון הקולקטיבי החלוצי כבתו של אהרון דוד גורדון, אך הגיעה העת לתת לה את מקומה הראוי במאבק לעיצוב דמותה של האישה העבריייה החדשה בגליל.

ד"ר סמדר סיני, חוקרת ומרצה בתחומי היסטוריה ומגדר. חברת עין גב. מחברת הספרים: "דיוקנה של חלוצה", "ו"השומרות שלא שמרו". לשעבר מנהלת האתר לשחזור ראש פינה.

בין שדה הירדן לתל חי: קולה של שרה צ'יזיק מן המושבה מנחמיה, דב ויטנברג ואסתי ינקלביץ

מאמר זה מתבסס על פרסום מכתביה של שרה צ'יזיק, כפי שהובאו במאמרה של ד"ר אביבה קרינסקי, שהתפרסם בעיתון הארץ (מדור ספרים), ביום 5 במאי 2008. מכתבים אלה, שנאספו והועתקו בשעתו על ידי י"ח ברנר ונשמרים בארכיון הציוני המרכזי (תיק K13/175), מאפשרים להתקרב אל דמותה של צ'יזיק לא רק דרך סיפור נפילתה בקרב קרב תל חי, אלא גם דרך קולה האישי וחוויות חייה.

מותה של שרה צ'יזיק בי"א באדר תר"פ בתל חי קיבע את דמותה בזיכרון הלאומי כאחת מחללי המיתוס החלוצי. אולם המכתבים והזיכרונות שהותירה אחריה מאפשרים מבט אחר – אינטימי, מורכב ולעיתים מטלטל – על חייה ועל עולמה הפנימי.

במרכזם של כתבים אלה עומדת חוויית החיים במושבה מנחמיה, כפי שנקלטה בעיניה של נערה עובדת. באחד מתיאוריה מתארת צ'יזיק יום עבודה בשדות שמעבר לירדן: **חלקת שדנו בתוך אדמת מושבתנו – מישור רחב ידיים מעבר הירדן מזרחה... יחידים היינו בים של תבואה**. תיאור זה אינו רק ציור נוף; הוא מבטא תחושת בדידות, אך גם השתייכות – יחידים בתוך מרחב רחב, אך חלק ממפעל מתהווה.

העבודה החקלאית מתוארת אצלה כחוויה גופנית ומוחשית. ניכוש העשבים, השהות בשדה והעבודה המאומצת משתלבים בשגרת חיים שבה הגוף הוא כלי עבודה אך גם מוקד סכנה. רגע השיבה מן השדה, בחציית הירדן, הופך לאירוע דרמטי: **"אימה ופחד אחזה אותי... לא אוכל לעבור ברגל"**. בהמשך היא מתארת כיצד המים מכים בגופם, כיצד אחותה נאבקה בזרם וכיצד בני המשפחה נאחזים זה בזה כדי לשרוד את המעבר. בתוך הסכנה מתגלה גם רגע של התגבשות: "כולנו נעשינו לגיבורים עכשיו" – משפט המעיד על עיצוב זהות בתוך תנאי קיום קיצוניים.

מנחמיה, במרחב הגבול שבין יישובים יהודיים לערביים, מתגלה דרך עיניה כמרחב טעון. צ'זיק מתבוננת מזרחה ורואה **"המישור הרחב... השייך כולו לערבים"**, ומנגד, מערבה – את המושבות היהודיות המתפתחות: דגניה, כנרת ופוריה. מבט כפול זה משקף לא רק תודעה גיאוגרפית, אלא גם מודעות למתח הלאומי ולשבריריות האחיזה בקרקע.

אולם הקול הבולט ביותר במכתביה אינו רק קול החלוצה העובדת, אלא קול ביקורתי, נוקב ובלתי מתפשר. בתגובה לידיעות על פרעות באירופה היא כותבת: **"אומרת אני כי אני יודעת מה הם החיים, אבל מהם בני האדם יודעת אני"**. מכאן היא עוברת לביקורת חריפה על מצבה של האישה: **"אומללה היתה האשה מאז נבראה... נעדרת כל חופש... העמיסו עליה עבודות... להשתמש בחולשתה"**. דבריה מגיעים לשיא בניסוח הקשה: **"ארור היום ההוא שבו נבראה האשה"**.

אמירה זו, החריגה בעוצמתה, חושפת רובד נוסף בדמותה של צ'זיק. היא אינה רק שותפה למפעל החלוצי, אלא גם מתבוננת בו בעין ביקורתית, במיוחד בכל הנוגע למקומן של נשים. בתוך חברה השואפת לברוא "אדם חדש", היא מצביעה על המשך קיומם של דפוסים ישנים של דיכוי ואי-שוויון.

דווקא המתח בין שני הצירים הללו – השתתפות מלאה בעבודת האדמה ובבניין הארץ, לצד מודעות חדה למגבלות המוטלות על נשים – הוא המעניק לדמותה עומק מיוחד. צ'זיק אינה רק דמות קולקטיבית של חלוצה, אלא אישה צעירה בעלת קול עצמאי, המנסחת את חוויית חייה מתוך מודעות וכאב.

סופה בתל חי חותם את סיפורה במסגרת ההירוואית המוכרת, אך קריאה במכתביה מחייבת להרחיב את נקודת המבט: לא רק לוחמת שנפלה בקרב, אלא נערה שחיה את המרחב הגלילי על גופו ונפשה, ושהותירה אחריה עדות כתובה נדירה – עדות המאפשרת להשיב לה את קולה בתוך הסיפור ההיסטורי.

קריאה זו ממחישה כיצד מקורות אישיים דוגמת מכתביה של צ'זיק חושפים רבדים חבויים של חוויית ההתיישבות; עצם פעולת האיסוף, ההעתקה והשימור שביצע בשעתו יוסף חיים ברנר אינה רק תיעוד, אלא גם תיווך מוקדם של הזיכרון. תיווך שכוונתו המלאה אינה ידועה, ושנקטע עם מותו במאורעות 1921 כך, דווקא מן השוליים ומתוך קולה האישי, מתגלה היסטוריה מורכבת ורב־קולות, היסטוריה המעשירה ומאתגרת את הנרטיב הקאנוני.

סיפורה של שרה צ'זיק אינו שייך רק לעבר. בית משפחת צ'זיק במנחמיה עומד כיום עזוב ומתפורר, ולצידו זיכרונם של שרה ואחיה אפרים צ'זיק, שנפלו על הגנת המולדת.

דב ויטנברג, מורה דרך תושב המקום ומדריך מתנדב במוזיאון בית־הרופא, הוא שיזם את כתיבת מאמר זה, המבקש לא רק להשיב את קולה של שרה מן המכתבים, אלא גם לקרוא להפניית תשומת לב ציבורית לשימור הבית – כמרחב חי של זיכרון, הראוי להכרה, לטיפול ולהמשכיות. דב יצא למילואים מראשיתו של מבצע שאגת הארי, ואסתי ינקלביץ השלימה את כתיבתו.

לקריאה נוספת Yehudit Garinkol Pikiwiki Israel, CC BY 2.5 :

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=32083545>

"ארור היום ההוא שבו נבראה האשה" – שני קטעים מכתבי שרה צ'זיק, עיתון הארץ הקדימה

ההביאה לדפוס אביבה קרינסקי, באתר הארץ, 5.5.08

בין חזון למציאות: מעמד הנשים בגליל העליון ובחצר תל-חי (1907-1920), רוני חזן

ההיסטוריה של ההתיישבות הציונית בגליל העליון בראשית המאה העשרים, אינה רק אתוס של כיבוש קרקע והתמודדות ביטחונית, אלא גם זירה של התנגשות אידיאולוגית עמוקה סביב שאלת הזהות המגדרית. העלייה השנייה הביאה עימה לארץ ישראל צעירים וצעירות ספוגים באידיאלים סוציאליסטיים ומהפכניים שצמחו על רקע התמורות במזרח אירופה. חזון זה ביקש ליצור "יהודי חדש" ו"עבריה חדשה", דמויות המשתחררות מהכבלים המנוונים של הגולה ויצרות חברה שוויונית.

בתוך הקשר זה, ניתן להתייחס לגליל העליון כמעבדה חברתית קיצונית ביותר. הבדידות הגיאוגרפית והאיזמים הביטחוניים המתמידים יצרו תנאים שבהם האידיאולוגיה עמדה למבחן באופן מזוקק. חצר תל-חי וכפר גלעדי לא היו רק נקודות על המפה, אלא סמלים של ניסיון לחיות חיים שיתופיים מלאים. עם זאת, בחינה מדוקדקת של המציאות היומיומית חושפת פער בין הצהרות השוויון לבין הפרקטיקה המגדרית בשטח. בעוד שהחזון דיבר על אישה שלוחמת וחורשת לצד הגבר, המציאות כפתה על רוב הנשים חלוקת תפקידים מסורתית, הרחקה ממוקדי קבלת ההחלטות ומאבק מתמיד על עצם הכרתן כחברות שוות זכויות.

החלוצות מצידן, שעלו לגליל, ראו בעלייתן מעשה של שחרור כפול: שחרור לאומי של העם היהודי בארצו, ושחרור אישי של האישה מכבלי החברה הפטריארכלית. התנועה הציונית סוציאליסטית הניחה כי בעולם החדש שייבנה בארץ ישראל, האישה לא תהיה עוד תלויה כלכלית בגבר. השוויון בעבודה החקלאית נתפס כמפתח לשוויון חברתי.

התפיסה הרווחת בקרב ארגון השומר ובקרב ארגוני הפועלים בגליל הייתה שכיבוש העבודה וכיבוש השמירה הן משימות המוטלות על כלל החברים, אלא שבפועל נאלצו הנשים להיאבק על מקומן. ככל שהתבססה ההתיישבות בגליל, התברר כי הנטל של עבודות השירות: בישול, כביסה, ניקיון וטיפול בילדים נותר כמעט אך ורק על כתפי הנשים. בשונה מעבודת השדה והשמירה, שנתפסו כעבודות "פרודוקטיביות" המקדמות את המהפכה, עבודות המטבח נתפסו כהכרח משני ומעכב. הנשים מצאו את עצמן סגורות בתוך חצרות היישובים, בעוד הגברים יצאו למרחבים לשמור ולחרוש.

הפער לא היה רק פיזי אלא גם מעמדי: בתוך ארגון השומר, למשל, נוצרה היררכיה פנימית בקרב החברות – בין החברות שנמנו עם קבוצת המייסדים (בר גיורא והשומר) דוגמת מניה שוחט ורחל ינאית, שמעמדן היה אחר והן היו חלק מההנהגה, לבין החברות שהיו נשואות לשומרים, ובשל כך התקבלו לארגון.

דבורה דרכלר, שעלתה מאוקראינה ב-1913 הפכה לאחד הסמלים המובהקים של המאבק לשוויון מגדרי בגליל. סיפורה מדגים את עוז הרוח הנדרש מאישה מול חברה לארגון.

אחותה הגדולה, חיה קרול, הייתה אשתו של אליעזר קרול, חבר בארגון השומר, וכך הפכה לחלק מהארגון – על ידי קשרי נישואין. דבורה התכוונה ללכת באותו מסלול כמו אחותה, אבל החיים הובילו אותה אחרת. היא הצטרפה לארגון בשלב מאוחר ביחד עם צעירות אחרות. במהלך מלחמת העולם הראשונה, כאשר נאסרו חברי ארגון השומר, על ידי השלטונות הטורקיים, הפגינה דרכלר תעוזה יוצאת דופן. היא קצצה את שיערה במטרה להטעות את סובביה, וביקרה מדי יום את האסירים בנצרת ובדמשק. בביקוריה דאגה להביא להם מסמכים, תעודות, ידיעות ואספקה חיונית, תוך שהיא מאמצת זהויות בדויות ונעזרת בתחבולות. כדי להסוות את נסיעותיה ברכבת, התחזתה לקניינית זרעים ושיחדה את עובדי הרכבת. היא התמודדה עם תנאים קשים בדרכים ועם הטרדות; באחד המקרים, כאשר חיכתה לרכבת בדמשק, הוצעה לה לינה בעגלה של ספק מזון יהודי, אך משחשה כי הוא מנסה להתקרב אליה יתר על המידה, בחרה לבלות את הלילה בקור בחוץ. בנסיעה אחרת, קצין גרמני שיכור איים להסגירה כמרגלת, אך היא לא נרתעה וקפצה מהרכבת סמוך לדגניה כדי לחמוק ממנו.

בסוף 1918 הובילה דרכלר את "מרד הנשים" בתוך ארגון השומר, יחד עם שתי צעירות נוספות, יהודית הורוביץ ועטרה שטורמן, בדרישה לשוויון זכויות מלא ושותפות ב"סודות הכמוסים" של הארגון. לטענתן "אם חברות אנחנו בעבודה היומיומית כבר משנים, נהיה חברות בכל. שום אספה לא יכולה להיות בלעדינו, אין סודות מפנינו..." (דבורה דרכלר – תיק אישי, ארכיון בית השומר, כפר

גלעדי.) הן דרשו להשתתף באסיפות, להביע את דעתן ולהצביע. מאבקן צלח, הדרישות התקבלו, והנשים הפכו לחברות שוות זכויות בתוך הארגון עד לפירוקו.

כאשר דבורה הגיעה כתגבורת לתל-חי, בעקבות המתיחות הביטחונית, היא הוצבה בחדר העלייה, חדר הנשים, החדר המאובטח ביותר. דבורה נשאלה, איך יכול להיות שאישה כמוה, שפעלה רבות על מנת להיות שווה לגברים, מוכנה להיות מוצבת בחדר הבטוח מכולם, מאחור. דבורה השיבה ללא כל היסוס **"באתי לחזית, ובחזית הולכים בלי טענות לאן ששולחים, ומי יודע איפה נקודת הגנה פחות מסוכנת"** "דבורה דרכלר – תיק אישי, ארכיון בית השומר, כפר גלעדי).

התפיסה שלה הייתה מעשית והתבססה על מה נכון וצריך עכשיו לעשות, למען המאמץ הלאומי. תפיסה זאת מזכירה את דברי יוסף טרומפלדור, שפיקד על תל-חי באותה תקופה, ואמר: "חסר גלגל אני גלגל". הדבר המאחד את החלוצים בתקופה ההיא הייתה התפיסה הציונית שוויונית שכל אחד תורם לפי יכולותיו. הנשים הצעירות סירבו לקבל את הגישה הפטריארכלית שהיכולות שלהן מוגבלות למטבח ולכביסה, ולכן התעקשו על העבודה בחקלאות.

על אף שדבורה הוצבה בחדר הנשים, ולמרות שהוא נחשב לחדר הבטוח ביותר, דווקא בו התחולל האירוע שהצית את קרב תל-חי. כאמל אל חוסיין, ראש השבט הבדואי הגדול באזור, נכנס לחצר תל-חי, במטרה לבדוק אם היהודים מחביאים שם צרפתים. הוא נכנס לחדר הנשים ופגש שם את דבורה, שהחזיקה אקדח – היא הייתה האישה היחידה בחצר שידעה להשתמש בו באותו הזמן. ייתכן שגאוותו של כאמל נפגעה למראה אישה נושאת נשק, והוא ניסה לקחת אותו ממנה, אך דבורה, סירבה למוסרו כי ב"השומר" לא מוסרים נשק! היא צעקה לטרומפלדור: "אוסיה, לוקחים לי את האקדח!" הוא ירה שלוש יריות באוויר; והקרב החל; במהלכו נזרק רימון לחדר העלייה וארבעה ממגיני תל חי, כולל שתי הנשים שהיו בחדר – דבור דרכלר ושרה צ'יזיק.

במותן זכו שתי הצעירות הללו שהגיעו לתל-חי לתגבורת ולעזרה, לשוויון עם חבריהן שכן כולם נקברו בקבר אחים תחת אנדרטת האריה השואג. הסיפור של מעמד האישה בגליל העליון הוא סיפור של מאבק בין אידיאל נשגב לבין מציאות אנושית מורכבת. סיפורה של דבורה דרכלר הוא רק סיפור אחד מיני רבים, של אישה אחת מתוך רבות, שאת קולן עלינו להמשיך ולהשמיע, שכן נשות ההיסטוריה שלנו מהוות מגדלור המאיר את הדרך עבורנו גם היום.

הפער בין החזון למציאות באותם ימים לא היה כישלון, אלא שלב בהתפתחות החברה הישראלית הילידית. אפשר לראות במכתב הצעירות מ-1918 בהתנדבות להגיע לגליל אשר היה אזור סכנה מובהק, שלב בדרך ליצירת תנועת נשים פועלות (1920) ובמאבק לבניית מוסדות שוויוניים יותר לנשים בחברה הישראלית.

כאשר אנו מסתכלים על דמותה של הלוחמת הישראלית בשנת 2026, אנו רואים את הגשמת חלומן של נשות הגליל העליון. המסר העולה מן ההיסטוריה הוא מסר של אופטימיות: שינוי חברתי עמוק לוקח זמן, הוא דורש אומץ לערער על הקיים ונכונות להקריב למען הצדק. הגליל העליון, שהיה פעם מרחב של בדידות, ושבו התרחשה אפליית נשים במסווה של שוויון, הפך לסמל של עמידה איתנה וגבורה משותפת. התקווה שלנו טמונה ביכולת להמשיך את דרכן, לא רק בנשיאת נשק, אלא בשאיפה מתמדת לשוויון הזדמנויות, לכבוד הדדי ולבניית חברה שבה כל אדם, ללא קשר למגדרו, יכול לממש את מלוא הפוטנציאל שלו. כפי שדבורה דרכלר לא ויתרה על זכותה להיכנס לארגון השומר ולקחת בו חלק אקטיבי, כך גם אנו מצויים להמשיך ולבנות את ארצנו מתוך אמונה שהשוויון אינו רק חזון רחוק, אלא מציאות שאנו מעצבים במו ידינו בכל יום מחדש.

לקריאה נוספת: אדרת עופר, הנשים שנהרגו לצד טרומפלדור, אך נדחקו לשולי הזיכרון הלאומי, הארץ, מגזין, 28 בפברואר.

סיני סמדר, השומרות שלא שמרו: נשים ומגדר ב"השומר" ובקיבוצו – כפר גלעדי, 1907–1939 יד שבנקין, רמת גן. 2013.

בן-ראובן שרה ורמי, נשים עבריות בדמשק, 1917–1918 אריאל, ירושלים. 2010.

רוגל נקדימון, תל-חי חזית בלי עורף, יריב, תל אביב. 1979.

רוני חזן, מדריכה בחצר תל-חי במסגרת שירות לאומי. חוקרת ומפתחת תוכן בנושא מקומן של נשים בחצר.

נשים במרחביה " -בעקבות הנשים שהעזו", יסמין סרטני

מאמר זה נכתב בעקבות סיור שמתקיים במרכז המבקרים בקיבוץ מרחביה ועוסק בסיפורן של נשים שחיו ופעלו במרחביה מראשית המאה העשרים של האלף הקודם. המאמר מציע סקירה של ההתיישבות החלוצית דרך חיי היומיום, התרבות והקונפליקטים שנלוו להקמת ההתיישבות. המאמר מתמקד בדמויותיהן של אירה יאן, רחל סלוצקי, גולדה מאיר, לאה גולדברג וצילקה מן, ומציג את תרומתן למרחב באמצעות שילוב בין מקורות היסטוריים ועדויות אישיות.

בניית התוכנית ופרויקט המכינה

הסיור "בעקבות הנשים שהעזו" נולד מתוך תוכנית שנבנתה במסגרת שיתוף פעולה בין מרכז המבקרים של החצר הגדולה במרחביה לבין מכינה קדם צבאית לבנות שפעלה במקום. תהליך זה ביקש להציג את אתר המורשת לא רק כמרחב לשימור מבנים וזיכרון היסטורי, אלא כזירה פעילה ללמידה, לשיח ערכי ולהתבוננות ביקורתית בתהליכי הקמת ההתיישבות והמדינה, דרך סיפורן של נשים שפעלו במרחב זה.

ראשיתה של התוכנית בעבודה אקדמית שנכתבה במסגרת לימודי תואר שני בתחום השימור והאוצרות ועסקה ביעדיו החברתיים של השימור וביכולתו לשמש כלי חינוכי וקהילתי. מתוך מסגרת זו התגבשה תוכנית יישומית, אשר הועברה מן המחקר אל השטח, ובמרכז למידה מבוססת מקום, הנשענת על סיפורים אנושיים, דמויות היסטוריות ומפגש בלתי אמצעי עם המרחב הבנוי והחי של מרחביה.

הבחירה להתמקד בנשים נובעת מהכרה בכך שסיפוריהן חושפים רבדים יומיומיים, רגשיים וחברתיים של ההתיישבות, שלעיתים נעלמים מן הנרטיב ההיסטורי הרשמי. דרך עיניהן של נשים חלוצות, יצרות, אימהות, מחנכות ופעילות ציבור מתגלים קונפליקטים סביב אחריות אישית, משפחה, עבודה ושייכות, שמציפים את המורכבות של המעשה החלוצי ושל המחירים שנלוו לו.

במהלך התוכנית נחשפו המשתתפות לדמויות נשיות שפעלו במרחביה ובסביבתה, בחנו מקורות היסטוריים ועדויות, ויצרו תוצרים פרשניים משלהן. תהליך זה הדגיש למידה ביקורתית והצבת שאלות, ולא הצגת נרטיב הירואי סגור. המאמר שלפנינו מבקש להרחיב נקודת מבט זו ולהציע מבט היסטורי חברתי של מרחביה דרך סיפורן של נשים, מתוך שילוב בין מחקר אקדמי, סיפור אנושי ופרשנות עכשווית.

החצר הגדולה במרחביה והקואופרציה

החצר הגדולה במרחביה שוכנת בלב עמק יזרעאל, במרחב שהיה מיושב לאורך אלפי שנים והתקיים כצומת היסטורי, גיאוגרפי ותרבותי, שבו חיו קהילות שונות ונרקמו סיפורים אנושיים, ובתוכם גם סיפורי נשים, אשר הותירו את חותמם על הזיכרון המקומי.

הכפר שונם, המזוהה עם הכפר סולם הסמוך למרחביה, נזכר במקרא ונקשר בדמויות נשיות מובהקות. אבישג השונמית, המובאת לחצרו של דוד המלך לעת זקנתו, והאישה הגדולה משונם, אשר מטפלת בנביא אלישע, דואגת לצרכיו ופועלת לבניית עליית גג עבורו – מופיעות כבר במקורות הקדומים כדמויות נשיות אקטיביות (מלכים א, א', א-ד; מלכים ב, ד, ח-לז). אזכורים אלה אינם מצביעים על רצף היסטורי ישיר להתיישבות הציונית, אך הם מצביעים את המרחב כזירה שבה נשים פועלות ומשפיעות.

בראשית המאה העשרים הפכה מרחביה לזירה של ניסוי חברתי-לאומי יוצא דופן. רעיון הקואופרציה החקלאית, שגובש על ידי פרופסור פרנץ אופנהיימר וזכה לתמיכתו של בנימין זאב הרצל, ביקש להציע מודל התיישבותי חדש: קרקע בבעלות לאומית, אמצעי ייצור משותפים ושכר דיפרנציאלי (בן ציון מיכאלי, החוות החקלאיות, ראשית ההתיישבות הלאומית בארץ ישראל, הוצאת מילוא, 1977, עמ' 55-56).

בשנת 1910 נרכשו אדמות פולה בעמק יזרעאל על ידי יהושע חנקין, שניהל משא ומתן לקניית האדמות ממשפחת סורסוק, בעזרתו של ארתור רופין, נציגה של "חברת הכשרת היישוב" אשר הקצתה את התקציב לרכישת האדמות. בשנים שלאחר מכן נבנתה החצר הגדולה כמרחב חיים, עבודה וקהילה.

החצר הגדולה שימשה מרכז לחיי היומיום של הקואופרציה: עבודה חקלאית, מגורים, מטבח ומפגש חברתי, אך כבר מראשית דרכה נחשפו מתחים מבניים, ובראשם הקושי לשלב חיי משפחה וילדים במסגרת שיתופית. היעדר תשתיות ותמיכה למשפחות יצר מציאות שבה נשים, ובעיקר אימהות, נשאו בנטל כפול – עבודה פיזית ואחריות ביתית.

מתחים אלה תרמו לעזיבת משפחות ולפירוק הקואופרציה בשנת 1918 לאחר מכן ישבו במרחביה קבוצות כיבוש שונות, אשר התחלפו זו בזו עד עלייתו של קיבוץ השומר הצעיר מרחביה לקרקע בשנת 1929. שאלות של משפחה, ילדים ומקומן של נשים, שהתעוררו כבר בשנות הקואופרציה, ימשיכו ללוות את היישוב גם בגלגוליו המאוחרים, ויעמדו במוקד סיפוריהן של הנשים הבאות.

אירה יאן – הציירת העבריייה הראשונה "במרחביה"

אירה יאן (הציירת אסתר יוסלביץ' סלפיאן) הייתה אחת הדמויות הנשיות הייחודיות בעולמות התרבות והיצירה של ראשית המאה העשרים בארץ ישראל. ציירת ואמנית, אשת רוח ואינטלקטואלית, שפעלה בשדה תרבותי גברי ברובו. בוריס שץ (מייסד ומקים בצלאל) קרא לה "הציירת העבריייה הראשונה".

ביקורה של אירה יאן במרחביה נחרת בזיכרון המקומי כרגע קצר אך טעון, המאפשר להתבונן במפגש שבין אמנות, חיי יומיום חלוציים וזיכרון היסטורי. עדותו של זלמן שז"ר (לימים נשיא המדינה השלישי), שביקר במרחביה יחד עמה בראשית ימי הקואופרציה, משמשת מקור מרכזי להבנת אירוע זה.

על פי תיאורו של שז"ר, הביקור התקיים בשנת 1911 בשלב שבו חיו חברי הקואופרציה בחושות ארעיות, ללא חדר אוכל מסודר. בעת זו הגיע עם אירה יאן לחושה המפויחת, שהפכה למטבח וחדר אוכל לקבוצת הכיבוש שעלתה לקרקע להקים את הקואופרציה.

"...וכשנכנסנו לתוכה [לתוך החושה – י"ס] – חשכו עינינו. חשכו בפועל ממש. כי היו הקירות המקומרים של החושה הגדולה והארוכה שחורים כפחם אמיתי..."

דיכאתני קדרות האפלה, הצפויה לחברים בשוכם הביתה מעמל יומם. שחתי את צערי לבת הלוויה החדשה שלי. הבהיקו שתי עיניה הכחולות ובמשובת כשרון אמרה: רוצה אתה שאכין אפתעה נאה לחברים עד שובם? הבה אעשה"...! (זלמן שז"ר, במרחביה של ראשית, מתוך מבחר כתבים בהוצאת דביר, עמ' 64–70).

שז"ר מתאר כיצד יאן קפצה על שולחן ארוך ובמשך כשלוש שעות ציירה את דמותו של זקן המחבק ילד – ציור שנעשה בהתמסרות מוחלטת וללא הפוגה, ואשר נודע לימים בשם "הסבא והנכד". הציור נועד, לדבריו, לשמח את חברי הקואופרציה עם שובם מן השדות ולאפשר להם להתחבר לתרבות העשירה שהשאירו מאחוריהם בארצות מולדתם.

ביקורה של אירה יאן במרחביה התרחש לאחר עזיבתה את קישיב, שבה חיה בביטחון כלכלי יחסי. בארץ היא חיה בדלות ובעוני והוגלתה במלחמת העולם הראשונה למצרים, כך מספרים רחל ינאית שהייתה ידידתה, ונחום גוטמן שהיה תלמידה (מתוך מאמרה של נורית גוברין בפרויקט בן יהודה). סיפור הסקיצה במרחביה מדגים את חשיבותה של אמנות ותרבות בחיי החלוצים – כתגובה אנושית לגעגוע ל"בית אבא" ולעברם התרבותי, במציאות של עבודה קשה ומאמץ קיומי.

רחל סלוצקי – אידיאולוגיה ומשפחה בין דגניה למרחביה

בשנת 1913 מגיעים לקואופרציה במרחביה רחל ונח סלוצקי.

על פי עדויות משפחתיות, כאשר רחל הרתה, נאלצו היא ובעלה נח לעזוב את דגניה, שבה התיישבו ב-1910 בעדויות נטען כי בראשית ימי הקבוצה שררה תפיסה ארגונית שלפיה היריון ולידה אינן תואמות את יכולתה של הקבוצה הצעירה לשאת בנטל המשפחתי, מתוך חשש לפגיעה ביכולתה הכלכלית והאידיאולוגית.

חשוב לציין כי אף שאין בידי מסמך רשמי או פרוטוקול המאשר עמדה זו או מייחס אותה לדמות מסוימת בהנהגת דגניה, עצם קיומו של הקונפליקט סביב שאלת הילודה מתועד בזיכרונות חלוצים ובעדויות מאוחרות. עדויות אלו מצביעות על כך שההיריון והלידה נתפסו לא רק כעניין פרטי, אלא כבעיה ציבורית-אידיאולוגית.

"אנחנו עזבנו את דגניה כי היינו בדעה בעד חיים אינדיבידואליים, אני במיוחד לא אהבתי את החיים בקיבוץ... שמענו על הקואופרציה במרחביה, ששם למשפחה יש חיים אינדיבידואליים ורק המשק הוא משותף, והחלטנו לעבור לשם. כשהגענו לשם הייתי כמעט בסוף ההיריון הראשון שלי, אולי בחודש השמיני. נתנו לנו את החושה, על הגבעה, והיינו שם, שוב, המשפחה הראשונה. התחלנו הכל מהתחלה בחושה ערבית, כמו זו שהייתה באום ג'וני."

(סיפורי סבתא – סיפורים שסיפרה לי סבתא רחל סלוצקי, כתב וערך, יעקב צור, מרץ, 2020 עמ' 25)

במרחביה התמודדה המשפחה עם מציאות יומיומית של עבודה פיזית קשה, מחסור בתשתיות ותמיכה חלקית מצד הקבוצה. קונפליקט זה אינו מתואר כאירוע חד-פעמי, אלא כמתח מתמשך, המעיד על הקושי של המפעל הקואופרטיבי להתמודד עם צורכי המשפחה ועם נוכחותם של ילדים. בשנים 1911–1918 תקופת קיומה של הקואופרציה, התקיים במקום מתח מתמשך בין קבוצת הרווקים לבין משפחות צעירות, סביב החשש שזוגות עם ילדים יהפכו לנטל כלכלי וחברתי על הקבוצה.

עם פירוק הקואופרציה בשנת 1918 החזיקו רחל ונח סלוצקי מעמד במרחביה עוד מספר שנים, עד שבשנת 1921 הצטרפו לקבוצת החלוצים שהקימה את נהלל.

המעבר לנהלל סימן תפנית אידיאולוגית: "זה מאד התאים לסבא וסבתא... נהלל היתה יוזמה ציונית שאינה שיתופית והם היו מוכנים לשלם את המחיר הנדרש."

(יעקב צור, עיתון "בעמק יזרעאל", גיליון 128, ספטמבר, 2012)

בנהלל הקימו רחל ונח משק חקלאי מגוון והרחיבו את משפחתם, אם כי חייהם לא היו נטולי טרגדיות, ונח סלוצקי נהרג בשנת 1944 בתאונת דרכים בדרכו מהשדה לביתו.

סיפורה של רחל משתלב באופן עמוק בסיפורן של נשים נוספות במרחביה: נשים שנדרשו לבחור בין נאמנות לרעיון לבין נאמנות למשפחתן ולעתידין.

גולדה מאיר – "בחורה אמריקאית" במרחביה

ב-1921 הגיעה גולדה מאירסון (מאיר) עם בעלה, מוריס, ממלווקי שבארצות הברית למרחביה. היה זה כבר לאחר פירוק הקואופרציה.

הגעתה למרחביה הייתה חלק משאיפתה להשתלב בחיי עבודה חקלאית ולממש הלכה למעשה אידיאלים של שוויון ושותפות.

עם הגעתה למרחביה נתקלה גולדה בהסתייגות מצד הקבוצה, וקליטתה לא הייתה מובנת מאליה. בראשית הדרך נדחתה בקשתה להצטרף, לפחות פעמיים, משני טעמים מהותיים:

"...אחד היה שהקיבוץ עדיין אינו רוצה באנשים נשואים; תינוקות היו מותרות שהישוב הצעיר לא היה יכול להרשות לעצמו. הסיבה השניה – ואותה באמת לא יכולתי לקבל – היתה שהקבוצה, שמנתה בעת ההיא כשבע נשים ושלושים גברים, לא יכלה לתאר לעצמה שבחורה 'אמריקאית' תוכל או תרצה לעשות את העבודה הקשה שנדרשה שם... ואחדות מן הבחורות הרווקות

במרחביה, שכבר היו ותיקות בארץ ושמעו הרבה על הבחורות האמריקאיות מן הזכרים המומחים הללו, התנגדו עוד ביתר תוקף לקבלתנו. ("חיי, גולדה מאיר, הוצאת ספרית מעריב, 1975 עמ' 63) רק בהמשך התקבלו השניים, בין היתר בשל נכונותה של גולדה להביא עימה לקבוצה גרמפון ואוסף תקליטים, אשר העניקו תוספת חשובה לחיי היומיום במרחביה.

סיפור זה מאיר היבטים מרכזיים בחיי ההתיישבות: ראשית, בדומה לשנותיה הראשונות של הקואופרציה – המתח הקיים בין משפחות לרווקים בנושא הולדת ילדים.

שנית, הדלות התרבותית שאפיינה את חיי החלוצים והצורך ביצירת מרחב של רוח, תרבות ופנאי בתוך מציאות של עבודה פיזית קשה. בדומה לאירה יאן, גם גולדה מאיר זיהתה את המחסור הזה ופעלה, בדרכה, להיטיב מעט את חיי הרוח של הקהילה.

גולדה נשלחה לעבוד במלאכות קשות במרחביה: טיפול בפרות, קטיף שקדים, סיקול אבנים, נטיעת עצים וטיפול בתרנגולות. תחושתה הייתה שמוטלות עליה במכוון העבודות הקשות והבזויות ביותר, על מנת לבחון את כנותה ואת רצונה להשתלב בקבוצה: **כשחזרתי לחדרי בערב לא יכולתי אפילו להזיז אצבע, אבל ידעתי שאם לא אופיע לארוחת הערב כולם יגלגלו ויאמרו: 'מה אמרנו לכם? הרי לכם בחורות אמריקאיות!'**

(גולדה, ביוגרפיה, יוסף גולדשטיין, הוצאת הספרים של אונ' בן גוריון בנגב, 2012)

לאחר שנתיים וחצי במרחביה נאלצת גולדה לעזוב בגלל בריאותו הרופפת של בעלה מוריס: **במשך השנים הרבות שעברו מאז שאלתי את עצמי... אם היה מוריס מסתגל היטב יותר לקיבוץ, מבחינה רגשית וגופנית, אילו הקדשתי לו יותר תשומת לב... אילו השתתפתי פחות בחיי הקבוצה ככלל... היה עלי להחליט, בפשטות גמורה, מה קודם למה: חובתי כלפי בעלי, ביתי וילדי – או החיים שבהם רציתי אני עצמי באמת.**

סיפורה של גולדה מאיר מצטרף לרצף הנשים שפעלו במרחביה ותרמו לעבודה הפיזית ולעיצוב חיי התרבות והרוח של הקהילה. גם דרך סיפורה מתחדדת הדילמה של נשים שעמדו על שיתוף במעשה החלוצי ונאלצו לשלם מחירים בחייהן הפרטיים, או להפך.

לאה גולדברג במרחביה

על דמותה ופועלה של לאה גולדברג נכתב רבות ועניינו של הדיון כאן הוא בקשר הייחודי שבין לאה גולדברג למרחביה, ובמקומה בתוך הפעילות התרבותית והנשית שהתפתחה במקום בשנותיה הראשונות.

בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים שימש מבנה בית התנועה והדפוס במרחביה מוקד לפעילות תרבותית ואידיאולוגית של תנועת הקיבוץ הארצי. במבנה זה פעל בית דפוס, שבו הודפסו עיתוני התנועה, ובו נוסדה הוצאת "ספרית פועלים", שפעלה במקום משנת 1939 ועד העברתה לתל אביב. עם עורכיה הראשונים של ההוצאה נמנו אברהם שלונסקי, לאה גולדברג ואחרים.

לאה גולדברג שימשה עורכת במדור ספרות הילדים של "ספרית פועלים" – מדור "אנקורים", ופעלה מתוך תפיסה ספרותית וערכית שראתה בילדים ובתרבות הנגישה להם חלק בלתי נפרד מן המעשה החינוכי והחברתי. במסגרת זו כתבה גם שירים וטקסטים שכוונו לילדי הקיבוצים, ובהם שיר שנכתב עבור ילדי מרחביה ופורסם בעיתון "דבר" על־מקי הקופה – קופה שגדלה וטופלה בחורשה שמאחורי בית התנועה והדפוס.

קשריה של גולדברג עם מרחביה אינם מתמצים בפעילותה כעורכת בלבד. ידידותה הקרובה עם המשורר טוביה ריבנר, חבר קיבוץ מרחביה ולימים חתן פרס ישראל, משקפת חיבור עמוק בין יצירה ספרותית לבין חיי קהילה. דרך קשר זה נחשפת לאה גולדברג כאישה יוצרת הפועלת בתוך מרחב חברתי חי.

כמה משיריה של לאה גולדברג לילדים – ובהם "ערב מול הגלעד" שנכתב לילדי אפיקים ומביע (כך לפי מספר פרשנויות) את זעזועה של המשוררת מחוויית הילדות בקיבוץ בתקופת הלינה המשותפת

– מבטאים את המתח שבין אידיאולוגיה לבין עולם רגשי, מתח המהדהד גם בסיפוריהן של נשים אחרות שפעלו במרחביה.

צילקה מן – גיבורה מקומית

צילקה עלתה ב-1929 לישראל, תחילה לבת גלים – מחנה הקיבוצים ואחר כך לקיבוץ מרחביה. היא נישאה למשה מן, שהיה ממפקדי ההגנה הבכירים בצפון, המייסד והמפקד הראשון של חטיבת גולני.

יהודה, בנם מתאר את ראשית הקשר בין הוריו:

"אבא היה זה שהביא אותה בסוס ועגלה מתחנת הרכבת בעפולה, ובדרך הקצרה הזאת נחתמה אהבתם."

עדות זו מציבה את סיפורה של צילקה בתוך רצף אנושי ואינטימי, עוד בטרם הפך לחלק מן ההיסטוריה הציבורית.

צילקה נהרגה מרסיס שפגע בצווארה מפצצה שהוטלה לחצר מרחביה ממטוס עיראקי בחודש במאי 1948 (תחילת מלחמת העצמאות). עם תחילת ההפצצה היא חשה לאסוף את הילדים שבהם טיפלה ולהביאם אל המקלט, ובדרך נפגעה ומתה במקום.

סיפור מותה של צילקה מתואר בעדויות בניה לא כמעשה גבורה הירואי, אלא כהמשך ישיר לאחריות שנטלה על עצמה בחיי היום-יום. יורם מן (אז בן 15) תיאר את רגעי ההפצצה מנקודת מבטו:

"עמדתי בדלת של הנשקיה, פתאום ראיתי מטוסים שבאו מכיוון דרום. אני זוכר את זה כמו היום. נפתחה הדלת ונפלו פצצות. רצתי לתעלה הקרובה כי שמעתי את האזעקה."

"היא הייתה רצה גם דרך להבות להציל את הילדים." (מעיד יהודה מן, בן 9 ביום מותה) ונחום, שהיה בן 4 כשנהרגה, כותב על אמו, שזכרונה נחרט בו: "ברור לי שיש לי שורשים שהיא דאגה להם. יסודות שהיא יצקה בי. גם חיבור לרגש יש בי ממנה". (מתוך סיכום שכתבה נכדתה של צילקה, רנית מן, וחוברת שהוציאה לאור המשפחה לזכרה.)

סיפורה של צילקה מן שזור בסיפורו של קיבוץ מרחביה ובמאבק על הקמת המדינה, והוא ממחיש כיצד חיי היומיום של נשים בקיבוץ נקשרו ישירות לאירועים היסטוריים רחבי היקף. הסיפור חותם את רצף הדמויות הנשיות במאמר מובא כדוגמה מובהקת לדילמות יומיומיות ואידיאולוגיות, והוא מדגיש את המתח המתמיד בין עולם הלחימה לבין עולם הבית, הילדים והקהילה.

סיכום

הנשים שנדונו במאמר זה פעלו לעיתים מתוך עמדת שוליים, אך זיהו צרכים עמוקים – של ילדים ומשפחה, של תרבות, של חמלה ושל קהילה – ופעלו למענם, כל אחת בדרכה. חלקן ביצירה אמנותית, לעיתים דרך עבודה יומיומית שקטה, ופעמים אחרות – באמצעות התעקשות על נוכחות נשית במרחב שלא תמיד ידע להכילה.

הבחירה לספר את סיפורה של מרחביה דרך נשים מבקשת להראות נקודת מבט שדרכה מתחדד הקשר בין עבר להווה, בין שאלות שנדמו כשייכות לראשית המאה העשרים בלבד, לבין סוגיות חברתיות וקהילתיות המעסיקות אותנו גם כיום. מרחביה, בהקשר זה, אינה רק אתר מורשת לשימור, אלא מרחב חי של זיכרון, למידה ושיח מתמשך על חברה, אחריות ושותפות.

יסמין סרטני, מנהלת אתר חצר מרחביה, בוגרת ומוסמכת לימודי ושימור אוצרות

חלוצות מבחירה: האמריקאיות של עמק יזרעאל, אסתר כרמל-זכאים

שלושת המאמרים הבאים בוחנים את התופעה המרתקת של "עולות שלא מחמת המציק" – נשים יהודיות מארצות הברית אשר בחרו, בניגוד לזרם ההגירה מערבה, לעלות מזרחה לארץ ישראל בתקופת המנדט. בעוד מרבית יהודי מזרח אירופה נמלטו ממצוקה קיומית, העולות מאמריקה הגיעו מתוך אידיאולוגיה ציונית ושאפה להגשמה אישית. הן הותירו מאחור את "ארץ האפשרויות הבלתי

מוגבלות, "כשהן אוחזות תמיד באופציה לחזור. שלוש הנשים שבחרו להשתקע בעמק יזרעאל – נדיה יהודה, דורותי בר־אדון ואירמה (לינדהיים) – הפכו, כל אחת בדרכה, לשגרירות של היישוב היהודי מול העולם.

נדיה יהודה: פנים למערב

נדיה יהודה, רוקחת משיקגו, עלתה לנהלל ב־1925 בעקבות אהבתה לחלוץ צבי יהודה. נדיה הביאה עימה למושב העובדים הראשון רוח של מודרנה ותרבות עולם; היא שימשה כ"אשת יחסי הציבור" הבלתי רשמית של נהלל בזכות שליטתה בשפות ובקודים חברתיים מערביים. בביתה אירחה אישים רמי דרג כאלברט איינשטיין ואלניור רוזוולט, וחשפה בפניהם את המפעל הציוני. בנוסף, יצאה לשליחויות גיוס כספים מוצלחות בדרום אפריקה, שם הלהיבה את הקהל בהרצאותיה על בניין הארץ.

דורותי בר־אדון: הקול העיתונאי

דורותי בר־אדון, עיתונאית ילידת פילדלפיה, עלתה ארצה ב־1933 היא התיישבה ב"טירת העמק" שבמרחביה – מבנה אבן מרשים שהפך למוקד של כתיבה עיתונאית ענפה בשפה האנגלית עבור "הפלסטיין פוסט". דורותי סיקרה את המציאות הארץ־ישראלית בחדות ובאהבה, ותיארה עבור קוראיה בעולם את "ההיסטוריה של היום־יום": מחיי הקיבוצים והמושבים ועד למאבק בבריטים. היא ויתרה על דרכונה האמריקאי כדי להרגיש באמת בבית, והפכה לקול המקומי המובהק עבור דוברי האנגלית בארץ ובתפוצות.

אירמה (רמה) לינדהיים: מהאחווה לצריף

אירמה לינדהיים מייצגת את הבחירה הדרמטית מכולן: נשיאת ארגון הדסה" שעזבה אחווה בלונדון איילנד כדי להצטרף לקיבוץ משמר העמק בגיל 47 לינדהיים רתמה את מעמדה וקשריה הבינלאומיים לטובת היישוב, גייסה כספים לרכישת אדמות עין השופט והקימה מגרשי משחקים לילדים. למרות שחיה בצריף עץ צנוע, היא המשיכה להופיע בכבוד מול מנהיגי עולם, ואף זכתה לשבחים מאלברט איינשטיין על האופן המרשים שבו ייצגה את מפעלי ההסתדרות.

שלוש נשים אלו לא ברחו ממצוקה, אלא הביאו עימן "נפש סוערת ומסורה" כדי לבנות את הארץ. בכתיבתן, באירוחן ובפעילותן הציבורית, הן שימשו כגשר תרבותי חיוני שחיבר בין המעשה החלוצי בעמק לבין דעת הקהל העולמית.

משיקגו לנהלל בעקבות אהבה: נדיה יהודה אשת יחסי הציבור

זוכרת אני את היום ששימש מפנה בחיי. בין ערביים של יום קיץ חם אחד, לבדי בחדר העבודה שבבית המרקחת שלי בשיקגו. ידי אמנם עסוקות בהכנת רפואות, אך מוחי תפוס מחשבות אחרות. הייתה זו שנת הקונגרס הציוני ה־13 בקרלסבאד.

כך כתבה נדיה יהודה כעבור שנים רבות על שנת 1923 שחצתה את חייה לשניים. לאחר הביקור בארץ היא שבה לארצות הברית כדי להתגרש מהאיש שלה, להיפרד מהמשפחה, ולעלות לארץ ישראל.

ההחלטה הבשילה בשנתיים שקדמו לאותו ביקור, מאז נחשפה לתנועה הציונית ובעיקר מאז שפגשה את צבי יהודה, חלוץ העלייה השנייה, ממקימי חוות כנרת וקיבוץ דגניה. יהודה הגיע לארצות הברית כשליח של "הפועל הצעיר" בשנת 1921 ואביה של נדיה, בן־ציון אנטונוב שעמד בראש אגודה ציונית בשיקגו, אירח אותו בביתו. האב התרשם מיהודה ושמח על קשריו עם בתו נדיה שקירבו אותה לציונות.

נדיה נולדה בשנת 1883 למשפחה יהודית מסורתית בעיר אומן שברוסיה, רכשה השכלה בגימנסיה רוסית ולמדה נגינה בפסנתר. אביה היגר לארצות הברית בראשית המאה העשרים, ומשפחתה הצטרפה אליו מאוחר יותר. נדיה שכבר הייתה נשואה לסטודנט לרוקחות בשם אייזיק גרינברג התגוררה בקייב. לאחר הפוגרום הגדול ביהודי אוקראינה בשנת 1905 הצטרפו בני הזוג עם בנם

התינוק סאם למשפחה בשיקגו, שם נולדה בתם השנייה, מרי. המשפחה שבה לקייב, אך בשנת 1911 עזבו סופית את רוסיה והתיישבו בשיקגו.

נדיה למדה בערבים רוקחות ועבדה כרוקחת יחד עם האיש שלה. הנכד דן גרינברג סיפר שהיא "לא רק גידלה באותן שנים שני ילדים קטנים בזמן שעבדה בימים כרוקחת, היא גם עבדה בלילות כמנקה ושטפה רצפות בבנייני משרדים". חיי הזוגיות היו קשים, ואייזיק התעלל בנדיה ובילדים – נפשית ואולי גם פיזית.

הביקור המכונן בארץ

בעקבות פעילותה ב"צעירי ציון" נבחרה נדיה כצירה לקונגרס הציוני בקרלסבד בשנת 1923. חרף הקשיים הכספיים, היא לא ויתרה על השליחות ועל השאיפה לשלב ביקור ראשון בארץ ובעיקר על ההזדמנות להיפגש עם צבי יהודה.

לאחר הקונגרס הגיעה לביקור בארץ ושהתה בנהלל. היא טיילה עם יהודה ברחבי הארץ – בתל אביב, בירושלים ובגליל. בין השאר כתבה: "המשכתי את טיולי, הפעם ברכיבה, לדגניה, הירדן והכנרת... ושוב אני יורדת מההרים ולבי כבר דופק לקראת הגגות האדומים בעיגול נהלל. אני בבית. יש רצון להשתתף בעבודה."

במשך חודשים אחדים עבדה בנהלל ולקחה חלק בכל העבודות במשק של צבי יהודה, החל בחריש ובזריעה, וכלה בבניית צריף נוסף למשפחתו. חברי נהלל עמדו נפעמים נוכח נכונותה לעבודה הפיסית הקשה: "בלבוש עירוני מסודר למשעי, בכפפות עור עדינות על ידיה, עמדה נדיה שעות רבות בכל יום ועקרה מסמרים מלוחות צריף הצבא הישן."

כאשר שבה לשיקגו, נראה לה ביתה גדול ומפואר מדי, ויחסיה עם בעלה התגלו במלוא עליבותם. כפי ששחזרה כעבור שנים: "אני בשיקאגו, בביתי... כמה גדול הבית ומה מפואר הוא נראה לי... שבת לעבודתי, אך אבדה לה החשיבות בעיני ופג העניין בה. בלילות, על כנפי הדמיון אני עוברת לכפר העגול עם הגגות האדומים."

לאחר שהתגרשה מאישה, עלתה נדיה עם שני ילדיה לארץ בשנת 1925.

חיים חדשים בנהלל

נדיה נישאה לצבי יהודה והתמסרה למשק. היא הגיעה ל"צריף קטן, שני חדרי שינה... במטבח פרימוס ופתיליה על מדף פח. בחצר, שני מבנים נוספים. מבנה לול לעופות, מבנה רפת לפרה היחידה". נדיה לא הופתעה והחליפה מיד את בגדי הנסיעה בבגדי עבודה והצטרפה לאם בעבודותיה.

בין נדיה וצבי שררו הרמוניה מיוחדת וסולידריות יוצאת דופן. הם תמכו וסייעו זה לזה בכול – גם בבית ובמשק וגם בפעילותם הציבורית. צבי היה פעיל בהסתדרות החקלאית, ממייסדי תנועת המושבים, מנהל "קרן המושבים" וחבר בכנסת הראשונה מטעם מפא"י. הנכד דן גרינברג העיד: "נדיה וצבי היו נהדרים יחדיו. היה ברור לכל הסובבים אותם כמה העריצו וכיבדו אחד את השני."

למרות ששאיפתם העזה לילד משותף לא נשאה פרי, הם המשיכו לחיות באהבה ובהרמוניה. בסופו של דבר מסרו את נחלתם הגדולה לרשות המושב ועברו להתגורר בבית קטן יותר. גם אותו הם ציוו למושב, מתוך כוונה שלאחר מותם תוקם בו ספרייה מדעית לחקלאות ולתולדות היישוב והציונות.

אשת יחסי הציבור של המושב

בעצם נוכחותה העשירה נדיה את החברה בנהלל בהביאה עימה רוח של מודרנה וניחוחות של העולם החדש, וזאת באמצעות עושרה התרבותי, השפות שהיו שגורות בפיה ואפילו לבושה – היא עבדה תמיד במכנסים ארוכים, בעוד כל הנשים בנהלל לבשו שמלות, וחבשה כובע קש רחב שוליים. ביתו של צבי יהודה היה הבית היחיד בנהלל שהיה בו פטיפון ואפשר היה לשמוע מוזיקה קלאסית.

מלבד עבודתה במשק, לקחה נדיה חלק פעיל בחיים הציבוריים של נהלל. היא השתתפה בחיי התרבות והחברה הפנימיים ונרתמה לסייע בתחום יחסי הציבור. ייחודה כאשת יחסי ציבור הוקנה לה

על שום היותה אינטליגנטית, הכרותה עם העולם האנגלוסקסי ושפתו, ובקיאותה ברזי האירוח. היא מילאה בטבעיות ובהנאה רבה את תפקיד המארחת והמדריכה לאורחים הרבים שפקדו את נהלל.

נהלל, ראשון מושבי העובדים בארץ, נעשה במהרה לסמל ואורחים רבים פקדו אותו – אישים רמי-דרג מהארץ ומחוץ לארץ, משלחות ציוניות, באי כוח ממשלת המנדט, חיילים מצבאות בעלות הברית בזמן מלחמת העולם השנייה, ואינטלקטואלים מאירופה, בהם פרופסור איינשטיין, ביאליק, טשרניחובסקי, הברון רוטשילד, ד"ר חיים ויצמן, מלך בלגיה ואלינור רוזוולט.

שושנה פלד, חברת ועדת האירוח, העידה: "ראתה נדיה את הארחתם כשליחות לאומית. ובזאת הייתה לי למורה ולדוגמה... ומה נעים לראותה במרכז הכפר זקופה ונאה כל כך למרות גילה, מחכה לאורחים, או מסיירת איתם במוסדות המשק, כשהיא מסבירה להם ומראה בתבלה את דבריה גם בדברי הומור."

שליחות לדרום אפריקה

בשלהי מלחמת העולם השנייה פנה לנדיה ד"ר ארתור הנטקה, יושב ראש קרן היסוד, בבקשה שתעמוד בראש המגבית בדרום אפריקה. חברי נהלל הבינו את חשיבות שליחותה וקבעו פועל שכי, למשק משפחת יהודה – החלטה שחרגה מהאיסור העקרוני על העסקת עובדים שכירים במושב.

נדיה יצאה לשליחות ביוני 1944 ושבה רק באוקטובר באותה שנה. היא זכתה להצלחה רבה, הלהיבה את הציבור בהרצאותיה על הארץ והמושב, גייסה תרומות רבות ורכשה נפשות לעניין הציוני. במכתביה לצבי תיארה את התרשמותה מיהודי דרום אפריקה. כחברת מושב שהאמינה בסוציאליזם, היה לה קשה להשלים עם אפליית השחורים: "מדברים כאן על קומוניזם וחיים כמו אפנדים במזרח, בימי העבדות."

היא דיברה שם על השואה ותוצאותיה הנוראות. בציונות ראתה את הפתרון היחיד להצלתו של העם היהודי.

מכתב "ההכרזה על העצמאות"

ביום הכרזת האו"ם על תוכנית החלוקה, 30 בנובמבר, 1947 כתבה נדיה מכתב מרגש לילדיה: "היום הוכרזה עצמאותה של האומה שלנו... צבי יהודה ואני התלבשנו ויצאנו... גונג ופעמונים צלצלו, אנשים פגשו זה את זה בחשכה, נשיקות, לחיצות ידיים, בכי של שמחה... מצאתי את עצמי נסחפת במעגל הריקודים ואתם בזיכרוני רוקדים עימדי, יקירים שלי... אני בפיג'מה רוקדת לבדי, את תמונותיכם אהובי אני מחזיקה בשתי ידי. דמעות זולגות על לחיי... זה היה אחד מהלילות הגדולים של חיי... היה שווה לעמול ולסבול כה קשה בשביל לקבל הכרה זו. אני לא שכחתי את הפוגרומים ברוסיה... זה, זה לעולם לא יקרה יותר לשום עם יהודייה!"

מורשת מתמשכת

נדיה המשיכה בפעילותה הציבורית עד מותה הפתאומי בשנת 1962. לאחר מותה ארגן צבי את הספרייה בביתם, ועם מותו בשנת 1965 עברו הספרייה והבית לרשות המושב.

לאחרונה, בשנת 2026 הוצב ביוזמת סטודנטים מתוכנית רודרמן ללימודי יהדות ארצות הברית באוניברסיטת חיפה, שלט הנצחה על הבית ששימש את בני הזוג. השלט מציינ: "בית זה היה ביתם של נדיה וצבי יהודה, זוג חלוצים ומנהיגי ציבור בנהלל. בני הזוג חיו באהבה ובצניעות, ללא ילדים משלהם, ואת ביתם הורישו לקהילה. בשנת 1966 נחנכה בו ספרייה ציבורית על שמם, אשר שירתה דורות של קוראים והמשיכה את חזון החינוך והידע שבו האמינו. זכרם של נדיה וצבי, מחלוצי עמק יזרעאל, ממשיך להאיר את דרכם של בני ובנות נהלל עד היום."

נדיה יהודה הייתה דוגמה נדירה לאישה שבגיל מבוגר יחסית, קיבלה החלטה אישית קשה ועברה להתגורר במושב נהלל בעקבות אהבתה לצבי ולארץ. היא הצליחה להשתלב, לתרום ולהשפיע, והפכה לדמות מרכזית בחיי המושב. סיפורה הוא עדות לכוחו של החלום הציוני ולנכונות להקריב הכול למענו.

המאמר מבוסס על מחקר של ד"ר אסתר כרמל חכים, אוניברסיטת חיפה, ומאמר שהתפרסם בכתב העת "מסכת"

הבחירה של רמה: אירמה לינדהיים – מנשיאת הדסה לחברת קיבוץ

ב-30 באוקטובר 1933 הגיעה אישה יוצאת דופן לקיבוץ משמר העמק הצעיר. אירמה לינדהיים, אלמנה בת 47, אם לחמישה ילדים, שהייתה עד לפני מספר שנים נשיאת ארגון הדסה – אחד התפקידים הבכירים ביותר שהיו פתוחים לאישה בקהילה היהודית האמריקאית – היא החליטה לעזוב את האחוזת שלה בלונג איילנד ולהצטרף לקיבוץ צעיר ומרוחק בשולי עמק יזרעאל. זו הייתה בחירה שתדהים את כל מכירה ותשנה את מהלך חייה לחלוטין.

מניו יורק לעמק יזרעאל

אירמה לוי נולדה בניו יורק ב-9 בדצמבר 1886 למשפחה יהודית עשירה ומתבוללת ממוצא גרמני. כבר בגיל 14 כתבה ביומנה: "אני אחליט על גורלי בעצמי" – הכרזה שתלווה אותה לאורך כל חייה. בגיל 21 נישאה לנורוין לינדהיים, עורך דין צעיר ומצליח, ולאורך השנים נולדו להם חמישה בנים הראשונות לנישואיה ניסתה להיות "ילדה טובה" ולעשות את כל המצופה ממנה כאישה במעמדה, תוך השתלבות בחיי החברה הגבוהה בניו יורק. אולם כבר במלחמת העולם הראשונה התגלתה נטייתה לשבור מוסכמות: היא התנדבה והתגייסה עם מכונית הקדילק שלה לשירות פעיל בחיל התובלה האמריקאי, והשאירה מאחוריה את בנה בן חמשת השבועות בידי מטפלת למשך ימים שלמים. במהרה עלתה לדרגת סגן והייתה אז היהודייה היחידה שקיבלה דרגת קצונה בצבא ארצות הברית.

הדרך לצינונות

הצהרת בלפור, שניתנה בשנת 1917, פתחה בפני לינדהיים עולם חדש. במהלך שירותה הצבאי נפגשה בבולטימור עם ד"ר בנציון מוסינזון, מנהל גימנסיה הרצליה בתל אביב. הפגישה הזו הייתה מכרעת – היא החליטה להיות ציונית ולהקדיש את האנרגיות שלה לתנועה.

לינדהיים החלה להשתלב בחוגים הציוניים, הרשימה את הנרייטה סאלד וגויסה לפעילות בתנועה הציונית. היא החלה להתעניין בשורשיה היהודיים ולמדה במכון ללימודי היהדות של הרב סטפן ויז בניו יורק. מתוך תודעה פמיניסטית מתקדמת, היא אף ביקשה להשתלב במסלול של לימודי רבנות – צעד שהיה מהפכני מדי אפילו עבור רב מתקדם כמו ויז, שסירב להסמיכה כרבנית אך אפשר לה ללמוד כתלמידה מן המניין.

הביקור המכונן

ביקורה הראשון בארץ נערך באפריל 1925, כאשר הגיעה יחד עם נציגים נוספים של התנועה הציונית להשתתף בטקס פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים.

היא סיירה בארץ על גבי סוסים במשך שישה שבועות, בליווי השומר מרדכי יגאל, והתאהבה בארץ וברעיון הציוני. לינדהיים תיעדה את רשמיה מהביקור "The Immortal Adventure", בספרה אך את הרגשות העמוקים ביותר שליוו אותה באותו טיול שמרה לעצמה.

עם שובה לארצות הברית ב-1926 נבחרה לינדהיים לנשיאה השלישית של הדסה, והובילה ארגון של 30,000 חברות – היא ראתה בלימודים במכון ללימודי היהדות הכשרה למנהיגותה. בתפקידה זה נלחמה לשמירת עצמאותו של ארגון הנשים הציוני. לינדהיים סברה שנשים מוכשרות, בעלות ידע מעמיק ביהדות וכישורים מנהיגותיים, מסוגלות להנהיג את עמן, ובמיוחד להיות מקור השראה לנשים אחרות.

המהפך

מותו הפתאומי של אישה נורוין לינדהיים בשנת 1928 היה נקודת מפנה. לינדהיים ההמומה סירבה להיבחר לתקופת כהונה נוספת כנשיאת הדסה. היא יצאה עם משפחתה לשנת התאוששות באירופה, משם נסעה לביקור נוסף בארץ ישראל, ובינתיים החלה לעשות צעדים ראשונים לקראת עלייה.

המשבר הכלכלי של 1929 פגע בה קשות והיא נאלצה למכור את אחוזתה הענקית. למרבה האירוניה, דווקא ההשקעה בקניית בית בירושלים שביצעה עוד טרם המשבר, אפשרה לה לחיות בנוחות עד סוף ימיה.

כאשר נפגשה עם חניכי השומר הצעיר בניו יורק והשליחים מהארץ – ציפורה ומרדכי בנטוב מקיבוץ משמר העמק – נוצר חיבור טבעי. היא מצאה תנועת נוער ציונית סוציאליסטית שחינכה לאידיאלים הציוניים והחברתיים שבהם האמינה, ושאותם רצתה להגשים בעצמה.

החלוצה במשמר העמק

במאי 1933 עלתה לינדהיים לארץ עם חמשת ילדיה. ב-30 באוקטובר אותה שנה הצטרפה לקיבוץ משמר העמק. שלושה מילדיה כבר היו בוגרים. כדי לא ליפול לנטל על הקיבוץ הצעיר, הביאה עימה מארצות הברית צריף טרומי למגורים, שעלותו הייתה 27 דולר. הצריף זכה לכינוי "צריף רמה" (היא שינתה את שמה ל"רמה" מכיוון שאנה, הבת של מניה שוחט שאותה פגשה בכפר גלעדי, לא יכלה לבטא את השם "אירמה" וקראה לה "רמה").

המעבר היה דרמטי. כפי שתיאר מאיר וייסגל, יד ימינו של חיים ויצמן ולימים נשיא מכן ויצמן שביקר אותה: "הצריף במשמר העמק היה קטן ממלונת הכלבים שהייתה באחוזתה בארצות הברית". אך לינדהיים מצאה סיפוק ומימוש עצמי בחיי הקיבוץ. מאיר יערי, מנהיג השומר הצעיר ומפ"ם, אמר עליה בטקס חנוכת בית הדפוס במרחביה: "רמה איננה בין הציונים שבאו אל הציונות בבורחם מחמת המציק. היא הביאה אלינו כל מה שהיה לה וגם את נפשה הסוערת והמסורה".

חיים בין שני עולמות

לינדהיים לא ניתקה את קשריה עם ארצות הברית. היא ניצלה את יכולותיה ויחסי הציבור שלה למען הרעיונות והמפעלים שבהם האמינה: הקמת מגרשי משחקים לילדים יהודים וערבים במימון של דודתה ברטה גוגנהיימר שהצטרפה אליה לביקור הראשון בארץ ישראל, סיוע בגיוס כספים לרכישת קרקע לקיבוץ עין השופט ("הקיבוץ האמריקאי הראשון"), רכישת מכונות לבית הדפוס של קיבוץ השומר הצעיר במרחביה, גיוס כספים למלגות לימודים לסטודנטים יהודים באוניברסיטה העברית ועוד.

אחת הדוגמאות המרשימות לכישוריה הייתה באירוע גיוס כספים להסתדרות העובדים שנערך בארצות הברית שבו נכח גם אלברט איינשטיין. לאחר פנייתה הנרגשת לקהל זרם הכסף, והסכום עלה על כל כסום שנאסף למען ההסתדרות קודם לכן. בתום האירוע אמר איינשטיין: "פראו לינדהיים, זו הפעם הראשונה שראיתי גיוס כספים שנעשה בצורה מכובדת".

טרגדיות אישיות

חייה של לינדהיים היו רצופי אסונות אישיים. כלתה נהרגה בתאונת מטוס, בנה הבכור נח, אדריכל במקצועו, נפטר בזמן שתכנן את הביתן הפלשתינאי לתערוכה העולמית בניו יורק (הוא גם תכנן את קיבוץ עין השופט, ועל שמו נקראת גבעת נח של היום). בנה השני דונלד, שלמד אגרונומיה בארצות הברית, התגייס לצבא האמריקאי ונהרג בסוף מלחמת העולם השנייה. לינדהיים קיבלה את ההודעה על נפילתו בקרב בעת ששהתה בניו זילנד, במסגרת משימה לגיוס כספים עבור הקרן הקיימת, והיא לא הפסיקה את השליחות!

הקמת מדינת ישראל הייתה עבורה הוכחה שקורבן ילדיה לא היה לשווא. הדבר מילא אותה סיפוק רב ונתן לה כוחות להתמודד עם השכול האישי.

מורשת מתמשכת

כשהייתה בקיבוץ עבדה לינדהיים בעבודות המשק, תמיד מוקפדת בלבושה ואצילית. בכל פעם ששבה מנסיעות גיוס הכספים הביאה לילדי הקיבוץ לוליפופ (סוכריות על מקל). היא המשיכה לכתוב – פרסמה שני ספרים אוטוביוגרפיים ומאמרים רבים, וצילמה סרטי 16 מ"מ שתיעדו את חייה במשמר העמק ואת נסיעותיה.

ביום הולדתה השמונים בירך אותה ידידה וחבר קיבוץ משמר העמק מרדכי בנטוב, מחותמי מגילת העצמאות ושר בממשלות ישראל: "רמה היא האישה הבלתי קונבנציונאלית ביותר שפגשתי בחיי. היא הקדימה אפילו את בן גוריון בעשרים שנה בשדה בוקר שלה. אהבתה של רמה מורכבת מאהבה פיסית לארץ הזאת ולמקום הזה משמר העמק, ומאהבה למורשת הרוחנית הגדולה, הקשורה בתופעה ההיסטורית המוזרה, ששמה יהדות."

בשנתיים האחרונות לחייה, בשל מצבה הבריאותי, גרה לינדהיים אצל ילדיה בקליפורניה. ממכתביה האחרונים למרדכי וציפורה בנטוב עולה שביקשה לשוב לקיבוץ ולסיים בו את חייה.

בקשתה לא יצאה לפועל, והיא נפטרה בשיבה טובה בגיל 92 בשנת 1978. אפרה נטמן בחלקת הקבר של משפחתה, המצוי בבית הקברות של הקיבוץ ביער משמר העמק. בטקס הקבורה השתתפו רבים מחבריה שבאו מכל רחבי הארץ.

שימור המורשת

כאשר נודע לי שעומדים להרוס את "צריף רמה" בקיבוץ משמר העמק, פעלתי כדי להצילו. בכנס אקדמי של המכון לחקר האישה היהודייה באוניברסיטת ברנדייס, גייסתי את ארגון הדסה להצלת הצריף, והודות לכסף שהארגון העביר לקיבוץ משמר העמק, הועבר הצריף למקום אחר ושוחזר. התהליך ארך כשלוש שנים, והיום ניתן לבקר בצריף. יזמתי מחקר מקיף על חייה של לינדהיים, ובשיתוף עם הבמאית יעל קציר הופק סרט תיעודי על חייה שהוקרן בטלוויזיה החינוכית, והגרסה באנגלית של הסרט הועלתה: "The Choices of Irma - Lindheim" בשם <https://vimeo.com/116879990>.

סיכום

סיפורה של רמה לינדהיים הוא סיפור של אומץ, של בחירה באידיאלים על פני נוחות, של נאמנות לחזון למרות טרגדיות אישיות קשות. בבחירות שעשתה בחייה ניתן להראות לציבור הרחב אישה שהיה לה את כל העושר הכלכלי, והיא עשתה דווקא את הדרך ההפוכה. היא בחרה דווקא בקיבוץ ומימוש האידיאלים, היא בחרה ברוח ולא ברכושנות. היא לא עשתה את הצעד הזה בגיל 18, היא בחרה את הבחירה הזאת בגיל 47. המוטו שבחרה לספרה האוטוביוגרפי נלקח משירו של המשורר רוברט פרוסט: **משתי הדרכים שביער עבות, בחרתי בזאת שהלכנו בה פחות, והיא שנתנה משמעות לחיי.**

הכתבת מ"טירת העמק": חייה של דורותי בר־אדון במרחביה (1943–1950)

במרומי מושב מרחביה שבעמק יזרעאל, בתוך מבנה אבן מרשים ורחב ממדים המכונה "טירת העמק", התגוררה במשך שבע שנים אחת הדמויות המרתקות והפחות מוכרות בתולדות העיתונות העברית-אנגלית של ימי המנדט וראשית המדינה.

הייתה זו דורותי בר־אדון (לשעבר קהאן) – עיתונאית אמריקאית שהגיעה לארץ ישראל ב-1933 כמעט בטעות, ומצאה עצמה קושרת את גורלה עם חוקר הבדואים והארכיאולוג פסח בר אדון, ויוצרת בלב העמק מעוז של כתיבה אנושית, סוציולוגית וחדה, שהשתמרה במזוודות ישנות בעליית הגג של אותה "טירה".

מהתפוח הגדול לחולות תל אביב

סיפורה של דורותי מתחיל הרחק מהעמק. היא נולדה בפילדלפיה ב-1907 למשפחה יהודית אמידה ומתבוללת. הוריה היו יוצאי גרמניה. המשפחה עברה להתגורר בעיר הנופש וההימורים, אטלנטיק סיטי. בעיר נפש פופולרית זו היו ידוענים מבלים את חופשתם. בשנת 1924, כאשר הייתה קהאן בת 17, נפטר אביה באופן פתאומי.

המשפחה היציבה עברה זעזוע קשה בשל אובדן האב האהוב, שגם נשא בעול הפרנסה. לאחר מותו החלה דורותי לכתוב בעיתון מקומי, שבו פורסמו הראיונות שערכה עם מנהיגי פועלים, עם ציונים, עם תעשיינים, עם גנגסטרים, עם שחקנים ועם פוליטיקאים.

משבר נוסף עברה דורותי כאשר נטש אותה בן זוגה הלא יהודי. כתגובת נגד החלה לחפש את שורשיה והתקרבה ליהדות. משם קצרה הייתה הדרך לצינות ולעלייה לארץ.

בשנת 1933 הגיעה דורותי לארץ, מצוידת במכתבי המלצה לעורך "הפלסטיין פוסט" (לימים "הגר'וזלם פוסט") גרשון אגרונסקי (לימים אגרון) ולהנרייטה סאלד. ואכן, תוך שבועות מספר התקבלה לעבודה בעיתון היומי היחיד בשפה האנגלית בארץ בשנות השלושים, שהחל לצאת לאור רק בדצמבר 1932. בשנותיה הראשונות בארץ חיה דורותי בירושלים. בשנים 1936–1939 חייתה בקיבוץ גבעת ברנר.

המאמר הראשון שכתבה דורותי התפרסם באוגוסט 1934 תחת הכותרת הבלתי קונבנציונלית "מה היטלר עשה למען תל אביב."? היא הייתה לכתבת השטח של העיתון כשהיא מתארת את תל אביב בשנות השלושים בחדות אירונית ובאהבה גדולה – את המחסור בחדרים, את בתי הקפה ההומים ואת המפגש בין מזרח למערב.

כתיבתה הייתה ייחודית; בעוד הגברים עסקו בפוליטיקה גבוהה, דורותי כתבה על החיים עצמם: על התור בבית הדואר, על האופנה ברחוב אלנבי ועל הריחות והקולות של העיר העברית הראשונה.

המפגש בבית שערים והמעבר לעמק התפנית בחייה חלה ב-1939 במסגרת עבודתה העיתונאית הגיעה לסקר את החפירות הארכיאולוגיות בבית שערים,

מיתולוגית בזכות עצמו – איש הספר והסיף, שחי שנים כרועה צאן בקרב השבטים הבדואים בעבר הירדן ובצפון הארץ, אשר כינו אותו "עזיז", ולימים היה לארכיאולוג שגילה את מטמון נחל משמר. המפגש בין העיתונאית האמריקאית המתחכמת לבין ה"בדואי" היהודי הוליד אהבה גדולה.

בני הזוג נישאו ב-1940 ובאותה שנה נולד בנם היחיד, דורון. לאחר תקופה קצרה בירושלים, החליטו השניים לעבור לכפר, ובשנת 1943 התיישבו במושב מרחביה. המבנה שבו בחרו לגור היה "טירת העמק" – בית אבן ענקי ובולט שנבנה עבור האגרונום אליהו בלומנפלד, ותוכנן על ידי האדריכל אלכסנדר ברוולד בשנת 1910. אליהו השקיע בו הון רב, אך בסופו של דבר נמכר הבית למשפחת צפירי תוך הבטחה שהמבנה ישומר בצורתו המקורית, ושבחורשת האורנים תוצב אנדרטת זיכרון לאלהו וד"ר מרים בלומנפלד. לימים שופץ הבית. צביונו ההיסטורי שומר, וניתן לראותו עד היום.

החיים ב"טירת העמק"

החיים בטירה היו רחוקים מלהיות מלכותיים במובן המודרני, אך הם היו מלאי קסם עבור דורון הילד ומלאי אתגר עבור דורותי. הבית היה בנוי מאבן מוצקה, עם גרמי מדרגות, מרתפים ופינות נסתרות, אך הוא היה מבודד למדי, ורק משפחה אחת נוספת התגוררה בו לצד משפחת בר־אדון.

מתוך הבית הזה, בין קירות האבן העבים, המשיכה דורותי במלאכת הכתיבה שלה. דורון בר־אדון נזכר כיצד היה נרדם לצלילי נקישות מכונת הכתיבה רמינגטון. למרות המרחק מהמרכז, דורותי לא הפסיקה לתעד את המציאות הישראלית. היא שלחה כתבות ל"פלסטיין פוסט", סיקרה את המאבק בבריטים, את חיי הקיבוצים והמושבים סביבה, ואף יצאה למשימות מיוחדות עבור העיתון, כמו סיקור מחנות העקורים בקפריסין וביקור בבית המלוכה הירדני.

כתיבתה ממרחביה שיקפה את המאבק היומיומי של האישה במושב. חברותיה למושב סיפרו לדורון: "אימא שלך הייתה יוצאת דופן במושב, היא נלחמה מלחמת קיום קשה כדי להגן על הקן שלכם".

דורותי, שדיברה אנגלית רהוטה אך התקשתה בעברית עד ימיה האחרונים, הפכה לקול של המציאות המקומית עבור קוראי האנגלית בארץ ובעולם.

היא כתבה על הבישולים, על הטיפול בילד בתוך מציאות של צנע ומלחמה, ועל הניסיון לשמר תרבות ורוח בתוך עבודת הכפיים המפרכת.

בין אידיאולוגיה למציאות

הניגוד בין הרקע האמריקאי של דורותי לבין חייה במרחביה היה בולט. פסח היה דמות סוערת, לעיתים קרובות נעדר מהבית לרגל חפירותיו או משימות ביטחוניות, ודורותי נותרה בטירה עם דורון, מתמודדת עם הבדידות אך מאמצת את ארץ ישראל בכל ליבה. היא ויתרה על דרכונה האמריקאי לטובת אזרחות פלשתינאית (לא הייתה אפשרות לאזרחות כפולה), ואף כתבה על כך: "ידעתי שבסופו של דבר הוויתור הייתה הדרך היחידה האפשרית בשבילי..."

ולא רציתי להישאר אורחת קבועה. כי אדם לא רוצה להיות אורח. אדם רוצה להרגיש בבית. ולהיות בבית משמעותו ניתוק כל הקשרים לבית הנוסף."

בשנת 1946 יצאה דורותי לתקופה קצרה ממרחביה לקיבוץ גבעת ברנר, שם כתבה ספר על הצנחנים הארץ ישראלים שנשלחו לאירופה, שכן את אנצו סירני הכירה משנות השלושים כשחיה בגבעת ברנר במשך כשלוש שנים. פסח כתב את גרסה עברית לאותו הספר ונשאר לטפל בדורון במרחביה, מתוך הבנה שזהו ייעודה המקצועי של אשתו.

הסוף המר והגילוי המאוחר

חייה הקצרים של דורותי נקטעו בטרם עת. בשנת 1950 כשהיא בת 43 בלבד, חלתה דורותי. יש האומרים כי המאמץ הפיזי והנפשי הכבד, לצד מחלת כליות ויתר לחץ דם, הכריעו אותה. באוגוסט 1950 נפרדה מדורון בן ה-10 ונסעה לבדיקות בבית החולים הדסה בירושלים, מהן לא חזרה. לפני מותה, בבית החולים, ביקשה שמישהו ינגן לה מוזיקת ג'אז, וביקשה מפסח שידאג להוציא לאור את כתבותיה. היא נקברה בבית העלמין במרחביה, המשקיף על שדות העמק שכה אהבה. על קברה נחרט תרגום שיר שלה.

עשרות שנים לאחר מותה, גילה בנה, האמן דורון בר אדון, את האוצר שהותירה אחריו ב"טירת העמק", בתוך מזוודות מאובקות בעליית הגג נמצאו כ-3,000 מאמרים, רשימות ומכתבים שתיעדו רגע אחר רגע את בניין הארץ בשנותיה הגורליות ביותר. כתבותיה התפרסמו בספר ר"ד בעריכת "Writing Palestine, 1933-1950", אסתר כרמל חכים וד"ר ננסי רוזנפלד.

חשיבות השימור של "טירת העמק" וסיפורה סיפורה של דורותי בר אדון אינו רק סיפור אישי של עיתונאית מוכשרת, אלא פרק חשוב בתולדות ההתיישבות בעמק יזרעאל. "טירת העמק" במרחביה עומדת עד היום כעדות פיזית לניסיון ליצור חיים של תרבות, כתיבה ורוח, בלב המציאות החלוצית. שימור המבנה והנחלת סיפורם של דורותי ופסח בר אדון הם חובה עבורנו, כדי לזכור את אותם – "אנשים מן השורה" שתרומתם לעיצוב פני החברה הישראלית נעשתה דרך מכונת כתיבה, בשפה זרה, אך בלב מלא באהבה למקום הזה.

המאמרים שכתבה דורותי, המשלבים בין הומור אמריקאי לפיכחון ארץ-ישראלי, מהווים עד היום מקור היסטורי וסוציולוגי ראשון במעלה להבנת החיים בתל אביב, בירושלים ובעמק יזרעאל בשנות השלושים והארבעים. דורותי בר אדון העניקה לנו זווית ראייה נשית וייחודית על "ההיסטוריה של היומיום" – זווית שבמשך שנים רבות נעדרה מספרי ההיסטוריה הגבריים של תקופת הקמת המדינה.

ד"ר אסתר כרמל-חכים, מרצה בתוכנית רודרמן לתואר שני ללימודי יהדות אמריקה באוניברסיטת חיפה. מחקרה מתמקד בנשים ציוניות וארגוני נשים ציוניים. ספריה: "חנה מייזל: הכשרה חקלאית לנשים", 2007; "דורותי קאן בר אדון – כותבת פלשתינה", 1933–1950 (באנגלית).

שרה רפפורט, (1890-1980) אורית יעל

כתבה זו מבוססת על מאמרה של נטע בר-זיו, שערכה שחזור ביוגרפי על בסיס שיחות עם נכדותיה של שרה רפפורט. הכתבה התפרסמה בספר בגרמנית על שרה רפפורט ועל יצירתה. Ziv, Netta: Bar Skizze." In Sarah Rappeport Die "Sarah Rappeport)1890–1980 (– Eine biographische Jüdin von Cherut, edited by Andreas Kraß and Moshe Sluhovsky, Hentrich & Hentrich, 2020, pp. 9–27

שרה רפפורט נולדה בפרשבורג (ברטיסלבה) למשפחה שורשית ומיוחסת, נכדתו של החת"ם סופר, אך הרקע הדתי שממנו הגיעה לא כבל אותה. דודה חבר לביל"ויים, והאופק הציוני היה נטוע בה מילדות. ב-1900 עברה המשפחה לוונינה, ושם פרחו: שרה הצטרפה לתנועת כחול-לבן, גילתה את הסוציאליזם והחלה ללמוד כימיה.

בווינה פגשה גם את בעלה לעתיד, ארנסט אליהו רפפורט – מתמטיקאי ופילוסוף שהשלים דוקטורט שני בפילוסופיה עם עבודה על שפינוזה. במלחמת העולם הראשונה שירת כצלם אוויר בצבא האוסטרו-הונגרי, אך העמיד פני חולה כדי להשתחרר מהשירות. השניים נישאו בסתר, ללא ברכת משפחותיהם, ב-1911 ועברו לגטינגן שבגרמניה. שם למדה שרה חקלאות, הכנה מעשית לחיים שתכננה לעצמה בארץ ישראל, בעוד אליהו הכשיר עצמו להוראה.

ביתם של שרה ואליהו בווינה לא היה בית רגיל. הוא שימש סלון אינטלקטואלי שבו התכנסה העילית התרבותית היהודית של אוסטריה, והקשרים שנרקמו בו ליוו את שרה שנים ארוכות. שרה הייתה חברה בחברה הספרותית של לו אנדריאס-סלומה – הפסיכואנליטיקאית שהייתה קרובה לפרויד ולניטשה כאחד – ובארכיון המשפחתי שמורות גלויות ומכתבים בכתב ידה. בשנת 1932 ביקר בבית אלפא מגנוס הירשפלד, חוקר המין הגרמני המפורסם, ותיאר את פגישתו עם אליהו, אף ששמה של שרה לא הוזכר בכתביו, היעדר שיש בו כשלעצמו עניין. מכל הקשרים האינטלקטואליים שטוו שרה ואליהו, בולט במיוחד זה שנרקם עם הפילוסוף מרטין בובר. חליפת המכתבים ביניהם, שנמשכה מיוני 1910 ועד פברואר 1923 היא מקור היסטורי יקר ערך, עדות חיה למעבר שעשו מחיי בורגנות אינטלקטואלית בווינה ובגרמניה לעבר הגשמה חלוצית, אשר היה כרוך במחיר אישי ומשפחתי.

הקשר עם בובר נולד לאחר שאליהו שמע הרצאה שלו על פילוסופיה של הדת והתרשם ממנה עמוקות. מן המכתבים עולה תמונה של אהבה גדולה בין בני הזוג: "אני כבר לא לבד", כתב אליהו לבובר, "ונוכחותה של אשתי הטובה עד אין קץ גוזלת ממני כל מחשבה קודרת" אך המכתבים חושפים גם את המחיר: שרה עזבה את בית הוריה ללא הסבר כדי להצטרף לאליהו

בגטינגן, ובארכיון המשפחתי נשמר מברק ששלחה אמה, רות, שהייתה מיואשת ופנתה אל הבת בקריאה: "לעשות שבת, לשמור שבת, מכתב יבוא" – קול של אם המנסה לגשר על הקרע שפתחה בתה.

בובר לא היה רק איש סוד ומאזין. "הציונות הרומנטית" שלו השפיעה עמוקות על עיצוב חזונו הציוני של בני הזוג, ובמיוחד על קבוצת "ברית ביתניה" שאליה הצטרפו עם עלייתם. במכתביו לבובר פירט אליהו שוב ושוב את התוכנית: שרה תלמד חקלאות ותהפוך לאיכרה בארץ ישראל, הוא יכשיר עצמו כמורה. גם כשהיריון עיכב את המהלכים, הדגיש אליהו כי לא יוותר על השאיפה.

לאחר שנות מלחמת העולם הראשונה והשיבה לוונינה, עלו שרה ואליהו ארצה ב-1921 כשהם כבר הורים לשלושה ילדים, בהם גבריאל, שנולד ב-1924 והפך לימים למפקד בפלמ"ח, ומבוגרים מרוב חבריהם שהיו חלוצים צעירים בני 16 עד 22 שעמם הגיעו במסגרת קבוצת השומר הצעיר בעלייה השלישית אל קיבוץ בית אלפא. כשהגיעה שרה לארץ הביאה עימה, לצד ילדיה, שמונה אקדחים וארגז זרעים, שילוב שאומר הכול על האישה שהייתה.

בקיבוץ בית אלפא תפסה שרה מקום חברתי יוצא דופן. פער הגילים בינה לבין רוב החלוצים, ועצם היותה אם לילדים, הקנו לה את כינוי החיבה "ממ'נה – Mamina", כינוי שדבק בה כל חייה. במקביל נשאה אחריות ציבורית ממשית, כמו שמירת סטנדרטים היגייניים למניעת מחלת המלריה – עניין שלא היה בו מן הרומנטיקה אך היה בו הרבה מן ההכרח.

אליהו בעלה היה בין מקימי חברת הילדים בבית אלפא ובקיבוצים סמוכים – ניסוי פדגוגי בלתי פורמלי שבו למדו הילדים לא לפי שעות מתוכננות אלא לפי תחומי העניין שלהם. החברה פורקה בעקבות פרעות תרפ"ט (1929) שיצרו צורך להעביר את הילדים למקום בטוח יותר, אם כי ברקע עמדו גם מחלוקות אידיאולוגיות וניהוליות.

לא חסרים גם רגעים קטנים שהפכו לאגדה משפחתית. כאשר סייעה בסלילת כבישים ליד חיפה, קשרה ידידות עם השייח' המקומי של בלד א-שייח'. לפי הסיפור המשפחתי, הציע השייח' לשדך את

בנו לבתה בת העשר. שרה סירבה, ולימים נהגה לחייך ולהסביר ש"סירובה היה הסיבה לסכסוך הישראלי-ערבי".

מעטים ידעו כי מתחת לכל אלה – לאם, לחלוצה, לממנה – הסתתרה סופרת. שרה כתבה תחת שם העט "רות רובן" (שילוב של שם אמה ושם בנה שנפטר) בגרמנית, בתוך סביבה שקידשה את העברית ושמה דגש על בחברה הקיבוצית והציונית השמרנית של אותם ימים, שכן שרה העזה לגעת בנושאים שהיו מושקעים לחלוטין ביישוב.

היצירה הראשונה, "היהודייה מחירות Die (Cherut von Jüdin), היא סיפור אוטופי פיקטיבי בעל יסודות אוטוביוגרפיים, המתאר חלוצה ציונית המקיימת קשרי אהבה עם חוסייני, סוחר ערבי המתגורר ביישוב סמוך לקיבוץ. אך הנועזות האמיתית של היצירה טמונה במקום אחר: שרה מתארת בה מערכת יחסים לסבית בין שתיים מנשותיו של חוסייני, ואף רומזת על קשר הומו-אירוטי בין שני גברים ערבים – תיאורים שכמעט לא מצאו ביטוי בספרות היישוב כולה.

היצירה השנייה, "אשת לוט Lots (Frau), היא תסריט לסרט קצר, כעשרה עמודי כתב יד, המורכב מ-24 סצנות ללא דיאלוגים מפורטים, המציג גרסה מודרנית לסיפור המקראי. גיבורתו היא אישה בדואית המחפשת את בעלה לוט, המופיע כטייטס יהודי מודרני המייצג חברה סוציאליסטית טהורה, כניגוד לסדום המושחתת. גם כאן אינה נמנעת שרה מן האינטימי: הגיבורה חווה קשר עם אישה בדואית אחרת, המתואר כמפגש של "מגעים גופניים מסתוריים" המתרחשים לאחר שהגיבורה מתמוטטת בעקבות ריקוד טקסי, ושאר הנשים מטפלות בה באוהל.

ביחסה של שרה לנושאים אלו טמון פרדוקס שראוי לעמוד עליו. היחסים החד-מיניים ביצירותיה אינם מיוחסים לדמויות יהודיות, אלא תמיד לערבים ולבדואים. בכך נשענת שרה על מבט אוריינטליסטי מובהק: חופש מיני, או התנהגויות שנתפסו ביישוב כחריגות, מושלכים אל "האחר" הערבי, אל עולם דמיוני ורחוק מספיק כדי שיהיה אפשר לתאר אותו בגלוי. זהו מנגנון מוכר בספרות המערבית של המאה ה-19 ותחילת המאה העשרים – הקצאת מה שאסור בבית לדמויות הזרות והמרוחקות.

ועם זאת, ולמרות המגבלות שהטיל עליה מבט זה, אין לזלזל בעוצמת המחווה. שרה כתבה את מה שחברותיה לא כתבו, ביטאה את מה שחברותיה לא ביטאו, ועשתה זאת בשקט, בכתב יד גרמני שלא יצא מן המגירה. חוקרים רואים בתיאורים אלו עדות למורכבות עולמה הפנימי ולניסיונה לעסוק בנושאים שהמציאות הגברית והחלוצית שסביבה השתיקה לחלוטין. גם אם יצירתה נראית כיום נאיבית מבחינה ספרותית, יש לה ערך היסטורי ניכר כייצוג של נקודת מבט נשית נדירה בחברה שנשלטה על ידי נרטיבים גבריים.

19 שנה לאחר עלייתה, ב-1940 הסתיים פרקה של שרה בבית אלפא, לא בשל גיל או נסיבות, אלא בשל מחלוקת אידיאולוגית עמוקה שפיצלה את התנועה הקיבוצית כולה. הפיצול חילק את חברי הקיבוץ לשני מחנות: האחד, הרדיקלי יותר, בחר להישאר; השני, שזיהה את עצמו עם הזרם המרכזי של תנועת העבודה הציונית, הכריע לעזוב. יעדו היה קיבוץ רמת יוחנן, שהוקם בשנת 1932 על ידי חלוצים מן העלייה השלישית, אף הם ילדי השומר הצעיר. אליהו מצידו לא הצטרף לרמת יוחנן, הוא עבר הכשרה כבונה כינורות בצ'כוסלובקיה ואחר כך השתקע בתל אביב.

בתוך תמונה זו בולטת עמדתה האישית של שרה בכל חריפותה. למרות שהגדירה את עצמה קומוניסטית, בחרה דווקא לעזוב את בית אלפא, שם נשארו הרדיקלים, ולהצטרף לקבוצה שפנתה לרמת יוחנן. המקורות אינם מפרטים את הסיבה המדויקת לבחירה זו, ומשום כך היא נותרת כאחד הסודות הקטנים של חייה.

ברמת יוחנן מצאה שרה לא רק בית חדש, אלא גם חברות של ממש. בין החברים שהקיפו אותה בולטת דמותה של אלמה מאיר (1901–1978) שחיה בקיבוץ עם בעלה שלום עד פטירתו ב-1950 ולאחריו המשיכה לחיות שם כאלמנה עוד כמעט שלושה עשורים. הקשר בין שרה לאלמה תואר במקורות כאמיץ ומיוחד, חברות עמוקה שהחזיקה מעמד לאורך שנים ארוכות ועד לסוף ימיהן. אלמה נפטרה ב-1978; שרה הלכה לעולמה שנתיים בלבד לאחר מכן, בגיל תשעים.

דמותה של שרה רפפורט כפי שעולה השלבים השונים והמרתקים בתולדות חייה ומכתביה הספרותיים ומכתביה האישיים מעלים דמות של אישה חזקה, דומיננטית ובעלת עולם רוח עמוק

ויצירתי, שכבשה את ליבם של אנשים שונים שהיו עימה במגע. אולי רק נשים בעלות יכולות נדירות כאלה, יכלו לשרוד את המעבר הדרמטי מהסלון החברתי אל קשיי העלייה ובניין הארץ בהתיישבות החלוצית העובדת.

ד"ר אורית יעל, מכללה אקדמית כנרת ותל חי אוניברסיטת קרית שמונה בגליל, חברת קיבוץ אפיקים.

החלוצה ברטה, מנחם בזנר

סבתי ברטה היא דמות שנחרטה בזיכרוני, ואת זיכרונותי כתבתי ופרסמתי בספר שיצא בהוצאה פרטית. סבתא שלי ברטה חייתה בצניעות בדירה קטנה. מיטת השינה שלה עמדה בסלון ביתה ולצד כיסא נוח אחד, מילאו שני אלה את כל חלל המרכזי של דירתה. גם בגדיה היו פשוטים וכללו בעיקר שתיים או שלוש שמלות רפויות ודהויות משימוש חוזר, שכיסו את כל גופה מהכתפיים ועד מתחת לברכיים. כל שבוע ביום שישי הכינה עוגה בסיר פלא שחומם על ידי פתילית נפט שהוצבה במקלחת הבית. המטבחון היה כה קטן עד שקומקום חשמלי, שעמד ליד הכיור, הותיר רק מקום מצומצם לכוס תה אחת או שתיים, או לחלופין – לקערה לבלילת העוגה. היא הייתה צנועה וגם מופנמת. על עצמה סיפרה מעט. אם גילתה וסיפרה על חייה, היה זה בעיקר על ילדותה שעברה עליה בחווה חקלאית עם משפחתה ועל סבא שלה שניהל ביד רמה את עסקיו שם, בסביבות לבוב, הנמצאת באוקראינה של היום. על קורותיה משהגיעה לארץ כשהייתה בת עשרים, לא סיפרה לנו. שמה המלא של סבתא שלי הוא ברטה קרו. עם שם משפחה זה עלתה לארץ ואיתו נשארה גם לאחר שילדה לסבי את שני בניהם.

לארץ ישראל ולקיבוץ הגיעה לא בגלל התלהבות רעיונית. הייתה זו ידידה טובה שלה, אחת מחברות הקבוצה שהתגבשה בווינה והתארגנה לעלייה, ששכנעה אותה לעשות כן. לאחר שכבר הייתה כלולה ברשימת העולים וגם הכירה מעט את יתר חברי הקבוצה ובהם מי שיהיה אבי ילדיה, סיפרה לה אותה חברה שהיא נשארת בווינה כדי להמשיך בלימודיה. ברטה מצידה המשיכה את תהליך העלייה ויצאה לדרך לארץ ישראל, וכך הגיעה לנמל יפו בקיץ 1920 במסגרת קבוצה בת כחמישה עשר חברים. קלרה – אותה ידידה טובה של סבתי – למדה פסיכולוגיה באירופה עד לקבלת תואר דוקטור, ואחר כך הגיעה גם היא לארץ ישראל, אך לא הצטרפה לקיבוץ.

לימים אחד המטופלים של קלרה, בקליניקה לפסיכולוגיה שהקימה בתל אביב, נהיה לחבר קיבוץ ובמשך שנים שמש מרכז משק. אותו חבר קרא את המחקר שערכתי על סבתי וזיהה בו את קלרה. הקשר בין שתיהן נשמר עד מותה של ברטה. חלק מהמידע על ברטה הגיע מקלרה. הקבוצה של סבתי וסבי יצאו מיפו לרמת רחל, שם עבדו בסיקול שטחים ובניית טרסות. לאחר כמה שבועות בהרי ירושלים עברו למקומות אחרים בארץ בחפשמם אחר עבודה. כעבור מספר חודשים הגיעו לנווה שאנן בחיפה, שם הצטרפו אליהם קבוצות נוספות, והם קבלו על עצמם את השם "קיבוץ ב' של השומר הצעיר" (קיבוץ א' היה בית אלפא). בזמן שחנו בנווה שאנן נולדה בת ראשונה לחברי הקיבוץ. שני ההורים לאותה תינוקת היו חברים בקבוצה שסבתי הייתה חלק ממנה.

אידיאולוגיות והסברים על חברה חדשה לא קסמו לברטה. היא לא נתלתה בהם ולא ניסתה לייפות באמצעותם את המציאות או את העבר. לקראת שנת היובל של הקיבוץ נערכו שורה של ראיונות עם המייסדים. בריאיון שנערך איתה, אמרה שכאשר הגיעו לארץ אף אחד מהם לא תיאר לעצמו שיקימו ישות שתיקרא "קיבוץ". אך המשפט הזה כנראה תיאר אותה היטב... ברטה חיה בקיבוץ עד סוף ימיה, אולם בשנות העשרים היא לא קיבלה על עצמה את כלל החיים בקיבוץ. התחום העיקרי שאותו דחתה היה אופן גידול הילדים הראשונים של חברי קבוצת החלוצים. ילדי הקיבוץ נחשבו אז לילדי כלל הקבוצה. היו כמה ביטויים לכך. מן המפורסמות היא שהקהילה וגם ההורים עמדו על כך שהילדים יקראו להוריהם בשמם ולא "אבא" או "אימא". כמו כן, בשעות אחר הצהריים היו כל חברי המחנה הקיבוצי הולכים לשחק עם הילדים. הילדים נשארו גם בשעות אלו באזור מגוריהם בבתי הילדים, עם כל מי שהגיע להיות איתם. לא היה מקובל שהורה ייקח את ילדו בשעות אלו וייתחד איתו.

סבתא שלי לא הסכימה עם נהגים אלו. בפי בניה היא נקראה "אימא", ומשלקחה ביום חורף אחד, בעת הפוגת גשמים, את בנה הגדול אל מחוץ להתגודדות הכללית של בית הילדים לטיול קצר ומועד לפורענות – זו אכן הגיעה. היא הגיעה גם בהתנהגותו הפרועה של הילד ובקפיצותיו בשלוליות,

וגם בביקורת הציבורית שספגה. אני מאוד אוהב את הסיפורון הקצר שכתב ע' הלל על סבתי ובנה, אחי אבי, באותו אירוע. הוא פותח חלון אל דמותה של אותה צעירה מיוחדת שהייתה. וכך כותב ע' הלל על סבתי: "פעם, בחורף, טיילו איתן וברטה אימו. כשהגיעו לשלולית נתן איתן קפיצה – קפיץ קפוצ, ישר לבוץ! בקושי הצליחה ברטה להוציא אותן משמה. כי היה הילד חובב שלוליות גדול, וגם עקשן לא קטן. וכשהיה סוף-סוף בחוץ, כולו בוץ ורפש, תפסה ברטה את ידו של איתן והפליקה לו 'קלאפס'. עבר שם בן עמי גורדון, ראה מה שראה, וגער בברטה: כיצד את מרשה לעצמך, ברטה, להכות את אחד מילדי הקיבוץ!" (מתוך "תכלת וקוצים", ע' הלל)

סבא שלי לא תמך ברצון של סבתי לייצר קשר אישי עם ילדיה. משראתה סבתי, שאבי ילדיה מבקר את דרכה, החליטה להפסיק את מגוריה המשותפים איתו. בכך הפכה לאישה הראשונה בקבוצה שעברה למגורים נפרדים מאבי ילדיה – וזאת שלא בגלל התאהבות באחר. למרות זאת שמרה על יחסים טובים עם סבא שלי בהמשך דרכם.

סבתי לא השאירה לנו מידע מסודר ומקיף – כתוב או מסופר – על חייה באותה תקופה. אחד המקורות למידע עליה הוא צילומים של דמותה. כמעט את כל הצילומים ביצע סבא שלי. כנראה שמעט זמן לאחר בואם לארץ, קנה מצלמה. לדעתי ייתכן שבצלמו אותה הצליח לכבוש את ליבה. בצילומים נראה בבירור שהיא אהבה להצטלם. היא אהבה שצילם אותה, והוא, כך נראה לי, אהב לצלמה ואף המשיך לעשות זאת גם לאחר שעברו לגור בנפרד.

בצילומים ניכר שהיטיבה את בגדיה אל מול המצלמה. בחלק מאותם צילומים היא נראית בשמלה לבנה (פשוטה יחסית), שכנראה נלבשה לשבת או לחג. המבט שלה אל המצלמה ישיר

ושמח לקבל את מבט העדשה, אם כי יש בו גם ביישנות. בתמונות מהשנים הבאות מופיעה ברטה בבגדים יפים יותר, כמו חצאיות, חולצות אופנתיות, מהודרות יחסית ועליוניות או ז'קטים קלים. ניכר שטוב היה לה בבגדים היפים הללו, ובעיקר – ברוב התמונות שבהן היא מצולמת, לידה נמצאים אחד מילדיה או שניהם. ניכר שהחלוצה ברטה אהבה את ילדיה ואהבה גם בגדים יפים.

ברטה העניקה חום אימהי ישיר לשני בניה – חום שגם אני כנכד הרגשתי בילדותי. לימים הבנתי שהדרך בה גדלה, במשפחתה שלה, היה כנראה הבסיס לאימהות החמה שהפגינה. כשהייתה ילדה קטנטונת אביה, נטש את המשפחה, אמה חזרה אל בית הוריה שהיו בעלי החווה החקלאית הגדולה, איתה ועם שני אחיה. למרות נטישת אביה היא חוותה משפחה תלת דורית חמה באווירה כפרית נעימה. כפי שכבר ציינתי, על תקופה זו היא הרבתה לספר. לאחר שיצאה ברטה ללימודים ובהמשך לארץ ישראל, אמה נשארה לחיות עם שני הוריה וליוותה אותם עד מותם. את המשפחתיות הזו ברטה ספגה והקרינה אל בניה ואל כל נכדיה.

לאחר שחלק גדול ממשפחתה נשמדה בשואה – עבור מי שנשאר, הפכה ברטה למרכז ולמודל להתחדשות המשפחתית. קרובי משפחה מכל חלקי העולם הגיעו מפעם לפעם לקיבוץ לבקר אותה ואותנו. הם באו לראות את המשפחות שיצרה. אני משוכנע שהרגשת הבית והחום שיצרה סביבה גרמו למשפחה שהקימה בקיבוץ להיות למרכז ומוקד גם להם.

בניסיון להבין את דמותה בשנותיה הראשונות בארץ, שמחתי למצוא ולהכיר את החלוצה ברטה עקשנית והמרדנית מעט, את האם המחבבת והאוהבת שהייתה לילדיה הפעוטים, ואת האישה ששמחה להתלבש בבגדים היפים ולעמוד זקופה ונשית מול המצלמה. גרמת לי לגאווה בך. אשרי שזכיתי גם אני לחוות ולטעום קצת מכל אלו. **מנחם בזנר**, דור שלישי במשמר העמק, לימודי היסטוריה באורנים.

שני המאמרים שלפנינו מאירים את פועלן של נשים שהיו שותפות למאבק במלריה בתקופת היישוב – לא רק כעוזרות, אלא ככוח מחקרי, טיפולי וקהילתי פעיל. לצד דמויות מרכזיות כמו זינה מר, שפעלה בתחנת המחקר בראש פינה, ומיניקה לוז, שפעלה בשטחי העמק בליווי עבודת ניטור והדברה, התקיימה רשת רחבה של נשים – סניטריות, מטפלות ועובדות מעבדה – שהטמיעו את פרקטיקות הזהירות, ניטרו אוכלוסיות יתושים וטיפלו בחולים. נשים אלו – בהן פנינה אמיר מקיבוץ דן ואחרות – מילאו תפקיד מרכזי אך לרוב נותרו מחוץ לנרטיב ההיסטורי. המאמרים שלהן מבקשים להציג את פועלן של הנשים בסיפור המאבק במלריה בארץ ישראל.

האישה בצל הבית, בשמת כוכב

זינה מר למדה וטרינריה. "כשקראתי את השורה הזו, הכתובה על אחד מהשלטים בבית הפרופסור מר בראש פינה, התפלאתי: כיצד נעלמה מעיניי, באינספור הביקורים שלי באתר מאז נפתחה התערוכה ב-2017 משפט קצר שהוביל לחיפוש ארכיוני, בניסיון להכיר טוב יותר את האישה שבצל הבית – זינה מר. הממצאים לא היו רבים, אך אלו שנמצאו הצליחו להאיר דמות של חוקרת חלוצה שהתמסרה בגופה למחקר המלריה, שותפתו המרכזית של פרופ' גדעון מר בתפעול תחנת המחקר בראש פינה, לצד תפקידיה הרבים כאם ורעיה.

מפוניבז' לנאפולי

זינה זלדה הלפרין רבינוביץ נולדה ב-5 באפריל 1900 בפוניבז' שבליטא להוריה, ר' זלמן וחנה הלפרין רבינוביץ, נצר למשפחת רבנים. לזינה היו שישה אחים ואחיות; מוכרים בשמותיהם רק שלושה: לוטה, חיים, הלל אליהו. מלבד לוטה – נספו כולם בשואה.

זינה סיימה את לימודיה בגימנסיה בוויטבסק ב-1918 וב-1922 החלה לימודי וטרינריה בנאפולי, ובשנת 1923 נישאה לגדעון מר בנישואי שידוך בין שתי המשפחות. ביולי 1925 סיימה את לימודיה בבית הספר המלכותי הגבוה לרפואה וטרינרית של נאפולי.

בתה מיה נולדה ב-1926 בעת שהייתה המשפחה עדיין בנאפולי. ב-1929 התיישבו זינה, גדעון ומיה בראש פינה; בשנה זו נולדה בתם השנייה ארנה, וב-1938 נולד הבן זלמן, הנושא את שם אביה של זינה שנפטר ב-1933 גדעון נפטר ב-1961 זינה עברה שנה לאחר מכן לפתח תקווה, התגוררה אצל מיה, ונפטרה ב-3 בספטמבר 1969 היא נקברה לצד בעלה בבית הקברות בראש פינה.

על פי עדותו של אביגדור זרחיה, בית המשפחה נהרס בפגיעה ישירה במלחמת ששת הימים, ונותר בחורבנו עד לשיקומו על ידי עמותת השחזור והפיכתו למוזיאון בשנות השמונים.

מי את, זינה מר?

המיתוס המוכר מספר כיצד הפרופסור מר הדביק את זינה במלריה כשהייתה בהיריון, כדי לבדוק אם העובר ידבק. מתארת מיה עפרון בזיכרונותיה: **"אמא גם חלתה הרבה במלריה וגם**

אבא. בתחילה הדביקו את עצמם ע"י שהצמידו לגופם רשתות עם יתושים כדי לחלות, אחר כך על סמך הדמים שלהם אבא חקר ורפא. אנו הילדים חלינו גם, מאחר שהיתושים היו בני בית בסביבתנו. אחי אפילו נולד עם מלריה. זה עבר אליו דרך דמה של אמא."

זינה הסכימה להידבק ולחלות, פעם אחר פעם. גם כשהייתה בהיריון. מדוע מחקריו של גדעון לא עסקו דווקא בהקשרים של היריון ולידה? כשניסיתי להבין זאת, גיליתי שבין מלחמות העולם, הייתה המלריה שאלה לאומית בוערת באיטליה,

והתקיים שם מחקר מעמיק על השפעת הכינין על נשים הרות. לא בכדי בחרו זינה וגדעון ללמוד שם – הם הכינו עצמם לחיים כחוקרי מלריה בחזית הארץ-ישראלית. ההידבקות החוזרות של בני הזוג וילדיהם נבעו מהקדשת כל חייהם למחקר.

שותפה במחקר

קשה לשחזר את מידת מעורבותה של זינה במחקר. ראשית בגלל הנוהג במחקר המדעי, הקרדיט ניתן למוביל המחקר החתום עליו, לא לצוות שסייע בכתיבתו. עם זאת, בארכיון מר (השמור בארכיון בלום בראש פינה) ניתן לזהות את כתב ידה של זינה, המסכמת מחקרים, מעתיקה, רושמת בכתב יד מסודר תוצאות ניסויים. מכאן מובן שזינה הייתה בהחלט שותפה פעילה במחקר. מיה מספרת: "אמא הייתה כותשת את החינין והאטברין בעלי ומכתש מחרסינה לבנה. אני הייתי שוקלת את הכמות הנדרשת במאזניים רפואיים – מוזהבים. אחר כך אורזת בפיסות נייר פרגמנט שחתכתי למלבנים, וסגרתי כמו מעטפה, מוכן לחלוקה."

לב הבית ולב התחנה הקרדיט היחיד שניתן לזינה בחייה היה על תפקידה כמארחת. כותבת מיה: "בבית הייתה תמיד תנועה גדולה של סטודנטים ורופאים ישראלים זרים שבאו ללמוד ולהשתלם. לכל הבאים לתחנה לחקר המלריה בימים ההם זה לא היה פשוט. בתי מלון ומסעדות כמעט ולא היו, וכל דבר היה צריך להיעשות בבית. ואמא ידעה לעשות הכל בשקט, בלילה, מבלי שאף אחד ירגיש. אף פעם לא שמעתי ממנה את המילה 'עייפה'. היא הייתה שר האוצר, שר החינוך, ושר הכל. ואפילו נבחרה לוועד המושבה". תפקיד המארחת הוא תפקיד מוכר לאשת איש, ולכן אין פלא שדווקא עליו קיבלה את ההכרה, גם בהספד לזכר גדעון במלאות שנה למותו.

נכדותיה מתארות שזינה שימשה לגדעון ככוח המאזן, השקול, המארגן. בשנים 1942–1945 כשגדעון שרת כיועץ למלריה בצבא הבריטי במזרח אסיה, נותרה זינה לבדה בראש פינה כשהיא מתחזקת בית, משפחה ואת תחנת המחקר. מכתביה אליו לא נשמרו. מה שנותר הן כמה שורות שהוסיפה לשולי מכתביו של זמי לאביו: "כאן הכל בסדר", "תשמור על עצמך". גדעון מצידו כתב שוב ושוב על געגועיו, דאגתו לשלום זינה, ורצונו לחזור לשגרת הבית, לחיבוק ומגע, ולתבשיליה של זינה (קרטוטשלאך). הוא מזכיר שוב ושוב שהוא מבין שמצבה קשה, ושמוח לשמוע כשמצבה משתפר. עם אילו קשיים בדיוק התמודדה זינה? לא ניתן לדעת. הכתיבה של גדעון מלאה ברגש, ומכל המכתבים ניכר שמערכת היחסים ביניהם הייתה שופעת אהבה, דאגה הדדית ורצון משותף לחזור לחיים המשותפים.

בתקופת המלחמה הכשירה זינה את חלקת הקרקע שמתחת לבית, והפכה אותה לגינת ירק ומחקר. ידוע שמר גידל צמחי מרפא לצורך ניסיונותיו לפתח תרופה נגד המלריה, כך שמסתבר שזינה היא שיצרה עבורו את התשתית למחקר בעצם הכשרת הגינה, שיפוץ הבית והרחבת המעבדה. אחד מהגילויים של מר היה שמיצוי החרציות (*Chrysanthemum*) יעיל לדחיית יתוש האנופלס.

בית ומושבה

באחד המכתבים התייחס גדעון לכך שזינה רכשה את בית המשפחה כהפתעה, תמורת 500 לירות. כשהגיעה המשפחה לראש פינה ב-1929 הם שוכנו בתחנת המחקר בבית הפקידות הישן. לפי עדות ד"ר קליגלר, היה שם חדר אחד ויחיד הראוי לשימוש. בכל התקופה שימש הבית בערבוביה למחקר ולמגורים: מחד מבחנות, מיקרוסקופים וציוד מחקר; מאידך כלובי יתושים, דיר ושלל חיות משק. בתוך כל אלה, לפחות בתחילת הדרך – נולדו, גדלו וחיו בני המשפחה, לצד סטודנטים ואורחים אחרים שהגיעו ללמוד מהפרופסור. מהפרוטוקולים של ועד המושבה עולה שזינה השתתפה בפגישה שהתקיימה ב-19.10.1942 ועסקה במתן זכות הצבעה לנשות המושבה. פרוטוקולים נוספים מזכירים פניות מצד ועדת האימהות בענייני חינוך, בין השאר בקשה להחזרת בית הספר שהופקע על ידי הצבא הבריטי, ובקשה להוספת כיתה ב-1941 זינה שחיה בראש פינה במשך יותר משלושה עשורים, זכורה גם כשותפה פעילה בחגיגות יום התלם של המושבה. רותי מייסטר (דור חמישי למקימי המושבה, נצר למשפחת בוקששתר) זוכרת אותה משתתפת בהכנות לנשף החנוכה, אירוע השיא של חגיגות יום התלם הראשון.

זינה מר יוצאת אל האור

משך כל חייה הבוגרים שירתה זינה בצל, כאשתו של הפרופסור המוכר והנערץ.

סיפורה לא כתוב בספרי ההיסטוריה המרכזיים, ומפעל חייה נשאר חסוי בין מכתבים, קטעי יומנים וזיכרונות משפחתיים.

כאישה צעירה התגייסה למחקר המלריה, אולי אף טרם נישואיה. היא למדה מקצוע שנשים לא למדו, בשנים שבהן לא היה נהוג שנשים יבחרו בלימודים כה "לא נשיים", כמו וטרינריה. ככל הנראה ידעה שתזדקק לידע מסוג זה, והכינה עצמה ליום שבו תגיע לארץ ישראל מוכת המלריה. כשהגיעה לראש פינה, לא נרתעה מהתנאים הפיזיים הקשים: בית שבשנים הראשונות כלל חדר אחד בודד. במהלך השנים הקדישה את גופה למחקר, ניהלה בית שהיה גם מעבדה, ורכשה בנחישות ולבדה, בזמן מלחמה, את הבית כדי שישמש את המשפחה. ככוח המאזן פעלה גם בתוך המושבה, לשיפור שירותי החינוך ולייצוב חיי הקהילה. פעולות כה מיושבות ונחושות אלה ראויות להיזכר, והן עומדות ביחס הפוך לדעות קדומות על "דעתן הקלה" של הנשים בכל הנוגע ל"חיים עצמם". הסיפור של זינה

הוא הזמנה לקרוא היסטוריה אחרת. לא לשכתב את מה שידוע, אלא להרחיב את המבט: בצל כל אור בוהק חיו נשים ששמן לא נשמר. אין הדבר מעיד שחייהן היו פחות מלאים, פחות מעניינים, או פחות ראויים לזיכרון. זה רק מעיד על כך שההיסטוריה שלהן לא נכתבה.

אני פונה אליכם עכשיו – אם מישהי/ו קוראת את המילים האלה ויודעת/ת משהו, זוכרת/ת מכתב, תמונה, או פרט קטן על זינה מר לבית רבינוביץ, אשת פרופסור גדעון מר מראש פינה – אנא, צרו קשר.

תודתי למרסל רכט, מנהלת אתר השחזור בראש פינה; למיכל ורונית מר ששיתפו בארכיון המשפחתי ובזיכרונות; ליהושפט פופ, מנהל ארכיון ראש פינה; ולד"ר אסתי ינקלביץ שהזמינה אותי לצלול אל המחקר המרתק. המקור לתמונות במאמר באדיבות משפחת מר **בשמת כוכ**, חוקרת תרבות ישראל, מרצה על סיפורי מקום, תושבת ראש פינה.

מינקה, הלוחמת ביתושי הקדחת בביצות עמק בית שאן, דרור סגל

מבין החלוצות הוותיקות, שהקימו בשנות השלושים את תל עמל (ניר דוד), בשיטת חומה ומגדל, היו נשים רבות, חזקות ומופלאות. הן תרמו רבות לפיתוח העמק והקמת המדינה. חלקן בלטו בחינוך ובחברה, כתבו ספרים, בחינוך ובנושאים רבים נוספים ותרמו לשילוב חברתי אזורי. חלקן חרשו יום וליל, בזחל שרשראות רועש ובסביבה עוינת. אך רובן ככולן, עבדו תחילה בסיתות אבנים בכביש, בשמש היוקדת. בהן היו קטנות ורזות, שהיום היו נקשרות לאבנים רק בבדיחה הנדושה: "שימו אבנים בכיסים שלא תעופו ברוח".

הנשים תרמו להקמה ופיתוח היישוב שכונה אז "נקודה", "מחנה", וכן – אפילו "התנחלות". ברשימה זו בחרנו לציין דמות אחת של אישה אמיצה ומיוחדת, גם היא קטנה וצנומה, אך חרוצה ובעלת רוח איתנה – הכוונה לדמותה הייחודית של מינקה (מרים) לוז (לבית הורוביץ). מינקה נולדה בגליציה פולין, ב-1912, ילדה חמישית במשפחתה. היא למדה בסמינר למורות והייתה חברה בתנועת השומר הצעיר. בשנת 1932 עלתה לארץ ישראל והצטרפה לגרעין שהתארגן להקמת קיבוץ תל עמל, כיום ניר דוד. מינקה גילתה עניין במחלת המלריה והבינה מהר שמחלה זו עושה שמות בתושבי האזור, מתיישבים יהודים לצד הבדואים. כבר ב-1934 לפני העלייה להתיישבות, החלה לחקור את מחוללי המחלה והבינה מהר את הקשר בין יתושי האנופלס לביצות ולמים עומדים בעמק, שהיה צחיח אך עשיר במעיינות שיצרו ביצות בשנים של הזנחה ועזובה. מינקה עצמה חלתה במלריה וכמעט קיפחה את חייה. לאחר שהחלימה, החליטה לקחת על עצמה את המשימה של חקר היתושים מחוללי המחלות, ובעקבותיו – הבנתם ולחימה בהם. עם העלייה לקרקע, החלה לעסוק בכך באופן רשמי. עבודתה הייתה ייחודית ומסוכנת, ודאי לאישה צנומה לבדה. תחילה הלכה ברגל, ואחר כך קיבלה חמור לרכיבה בעמק.

עם הזמן היה לה אפילו כלי רכב מנועי, עם נהג צמוד שהפך לימים להיות בעלה. מינקה הסתובבה בין אוהלי הבדואים, שהיו חשדנים ולא תמיד האירו פנים למתיישבים החדשים, אך בהמשך הבינו שהיא עוזרת להם ומצילה גם אותם ואת ילדיהם, וכינו אותה: "דוקטור ליתושים". היא מצידה למדה את שפתם. מינקה התבוננה ביתושים ואף דגמה אותם לצורך הבנת גורמי המחלה.

היא אפילו ריססה בפועל מוקדי מים עומדים, בעזרת מרסס גב שנשאה על גבה הצנום, וחשוב לזכור כי באותן שנים לא הייתה רפואה מודרנית ושירותי מדע ובריאות. בשלב מסוים למדה מינקה ביולוגיה וטבע, אך לא סיימה חוק

לימודיה ושבה לעבוד בקיבוץ. בעת הלימודים הכירה את פרופ' מר שאימץ אותה כבתו, וממנו למדה רבות בנושא הלחימה במלריה. במחקרה האוטוידקטיים (העצמאיים), אבחנה מינקה סוג או מין של יתושים ספציפיים, מחוללי מחלות. היום ודאי היה נקרא על שמה, אך באותן שנים רווחו הצניעות והגישה הקולקטיבית, לכן שמו המדעי של היתוש הוא "אנופלס תל עמליס", על שם קיבוצה.

עבודתה המאומצת של מינקה, כמעט לבדה, הצילה מתיישבים רבים בעמק ואת כל תושביו ומבקריו. מספרים כי הייתה מסורה לעבודתה וראתה בה משימת חיים. היא טיפלה בבדואים וגם במתיישבים כמיטב יכולתה, בעיקר בהסברה ובמניעה. בין השאר נכנסה לביקורות פתע בחדרי החברים, כדי לבדוק אם התכסו בשנתם בכילות. גם לאחר שנישאה והפכה לאם והביצות יובשו, התעקשה מינקה

להמשיך לעבוד בשמש הקופחת בענף המטעים. מטבע הדברים עסקה רבות בזיהוי ואבחון מזיקים לפרי ולעץ. יש להניח שאילו נולדה מאוחר יותר, הייתה הופכת למדענית וחברת אקדמיה באותם תחומים.

סוף חייה היה ייחודי ואולי אופייני רק לה. היא המשיכה כאישה מבוגרת לטייל בעמק, בעיקר באדמות הקיבוץ, ובבוקר שבת חמה בחודש מאי, 1984 יצאה לטייל לבד ולא שבה. עקבותיה אבדו והיא לא נמצאה עד היום הזה, למעלה מארבעים שנה. מינקה הייתה ללא ספק ייחודית ומיוחדת בחייה, וכך גם סיימה אותם בצעידה במרחבים ביום קיץ חם.

יהי זכרה ופועלה ברוך!

תודה על התמונות והמידע, לעמי לוז ואביטל בלום, ילדיה של מינקה וארכיון ניר דוד

לקריאה נוספת:

גנוסר, נ, 1989 כך זה התחיל... קיבוץ השומר הצעיר ניר דוד (תל עמל), עמ' 148-150.

חנוכה, 1961 כ"ה שנים לחומה ומגדל, מחצית היובל להתנחלות קיבוץ השומר הצעיר תל עמל (ניר דוד), עמ' 28-29.

ניר, ד', 1989 בקעת בית שאן, החבל ואתגריו על גבול המדבר, המועצה האזורית בקעת בית שאן והקיבוץ המאוחד, עמ' 108-110 (על בעיית הקדחת והביצות בעמק).

דרור סגל, ארכיאולוג, מנהל ואוצר המוזיאון לארכיאולוגיה, עקבות בעמק-גן השלושה. בן וחבר קיבוץ ניר דוד (תל עמל).

בתיא לישנסקי (1992-1900) - אומנית פורצת דרך וחלוצה בשדה הפיסול בארץ ישראל, בשמת הראובני זאבי

בתיא לישנסקי נמנית עם האומניות הבולטות בפיסול הארץ ישראלית במחצית הראשונה של המאה העשרים. כאומנית פורצת דרך וכחלוצה בתחום שבו רוב היוצרים היו גברים, יצרה לישנסקי בשפה פיסולית עצמאית, עשירה ודינמית, שהשפיעה על עיצוב הזיכרון הציבורי והאסתטיקה המקומית. יצירתה משקפת שילוב בין הכשרה אקדמית אירופית לבין זיקה עמוקה להיסטוריה של היישוב הישן ולדמויות המרכזיות שפעלו בו. עיזבונה נתרם למוזיאון בית השומר. בגלריית המוזיאון מוצגת תערוכת קבע יוצאת דופן של הפסלת, המקפלת בתוכה את חייה הרב גוניים של האומנית. בגלריה נגלה לצופה חדר עבודתה שהועתק למוזיאון, פסלי מיניאטורה והעתקי גבס של האנדרטאות. לישנסקי נולדה באוקראינה בשנת 1900 ועלתה לארץ עם משפחתה בשנת 1910 בית משפחתה שימש מוקד לפעילות ציונית וחברתית. הזיקה המשפחתית והאידיאולוגית השפיעה על בחירת נושאה ועל מעורבותה ביצירה ציבורית והיסטורית. מאחיותיה בלטה רחל ינאית בן צבי (חברת ארגון השומר ורעייתו של יצחק בן צבי - חבר השומר ולימים נשיא המדינה השני).

לימודים, הכשרה וגיבוש השפה האומנותית

לישנסקי למדה בגימנסיה העברית, שם זוהה כישרונה על ידי הציירת והסופרת אירה יאן. בשנת 1919 המשיכה את לימודיה בבצלאל אצל פרופ' בוריס שץ. אף שהפיסול לא היה תחילה מוקד משיכתה העיקרי, כבר בשלב מוקדם התבררה זיקתה לעבודה תלת ממדית ולחקר הצורה והמסה. בתום שנת לימודים אחת יצאה לרומא והתקבלה לאקדמיה לאמנות. שהותה באיטליה התאפיינה בלימוד אינטנסיבי ובהעתקת יצירות מן המסורת הקלאסית. בהמשך עברה לברלין, שנחשבה באותה עת מוקד מרכזי של חדשנות אמנותית, ובה למדה בבית ספר למלאכת האמנות, ושם החלה לגלף בעץ דמויות מיניאטוריות. יכולת זו הובילה אותה לקבלת מלגה ללימודי פיסול. את הכשרתה השלימה במוסד היוקרתי האקדמיה לאומנויות (École des Beaux-Arts) בפריז היפות (שם נחשפה למסורת הפיסול הצרפתי ולמורשתו של הפסל הצרפתי הידוע אוגוסט August Rodin). רודן אלו התגבשה שפתה: שילוב בין ריאליזם אנטומי מדויק לבין הבעה אקספרסיבית מרוסנת, המטעינה את הדמות במשמעות רעיונית. מבחינה אסתטית, בתיא לישנסקי שייכת לאסכולה הפריזאית.

ותנועה של פעולה, מאבק או דיאלוג בין דמויות, אשר מעצימה את האנרגיה הפנימית. פסלי התנועה שלה יוצרים חוויה היקפית: הצופה נדרש לנוע סביבם כדי להרגיש את כל הפוטנציאל התנועתי ואת האינטראקציה עם החלל. דיוקנאותיה משקפים נאמנות לאופיין של הדמות וחדירה מעמיקה להבנתה האנושית, ומעניקים להן נוכחות אוניברסלית. לצד הריאליזם, קיימת גם יצירה פיסולית בעלת אופי רב-רובדיות ומטאפורי, שבה הצורה והחומר משמשים להעברת רעיונות ותובנות על קיום, תנועה ורגש. עבודותיה מאופיינות בחינניות ובזרימה פנימית, שבהן החומר מתגלה ככלי לביטוי מהותי של חוויה אנושית. לישנסקי בחרה בנושאים אנושיים, הן בדיוקנאות הן בצורות אלגוריות. דמויותיה מבטאות רגעים של חסד, כאב, תקווה, בדידות או התעוררות, ומעבירות את חוויית החיים בשבריריות הזמן אל הצופה. הפסלים שלה אינם אידיאליזציה של המציאות, אלא הדגשה של מהותם העמוקה של הדברים, תוך שמירה על השתנות ודינמיקה פנימית. תפיסה זו מחברת בין התרשמות מהטבע, זיכרון ודמיון, לבין יצירה של תמצית פיסולית עשירה ומורכבת. לישנסקי טיפחה גם את הרישום ככלי מחקר. רישומי הפחם והפסטל שלה בוחנים תנועה, מבנה והבעה, ומסייעים להבנת תהליך העבודה של הפסל. בשפתה האמנותית, כל חלק בפסל הוא יסוד אורגני המחובר לשאר, מה שיוצר אחדות של התפיסה, זרימה ותנועה, ומאפשר חוויה עוצמתית של דיאלוג בין הצופה לפסל.

סגנון ושפה פיסולית

יצירתה כוללת אנדרטאות, פסלי תנועה ודיוקנאות.

האנדרטאות – כגון "פרעות אוקראינה" בתבליט אבן מלאכותית, המוצב בשכונת בורוכוב, גבעתיים (1957–1955) ו"השואה והתקומה" ברונזה בקיבוץ נצר סירני (1968–1965) – מציגות קומפוזיציות מורכבות שבהן קבוצות דמויות נעות יחד בתוך מרחב ויוצרות דיאלוג חזותי עם הצופה. גם הדיוקנאות – החל מדיוקן אמה שושנה לישנסקי (1933) וכלה בדיוקן איש השומר ישראל שוחט (1961) – משלבים רגישות צורנית עם הבנת נפש האדם, ומעניקים למושא היצירה נוכחות אוניברסלית. דמויותיה של לישנסקי הן ייצוג של סביבתן האנושית והחברתית, ומעמדם האמנותי מעניק להן אופי נצחי.

שפתה הפיסולית של לישנסקי מבוססת על דיאלוג מתמיד בין חומר, מסה ותנועה. ההבעה מהווה יסוד מרכזי ביצירתה, מתוך הבנה שמבנה, צורת גוף, משחקי אור וצל, ומגע החומר יחד יוצרים חוויה רגשית מלאה. פני השטח, חלקים או מחוספסים, קולטים ומחזירים אור, ומעניקים תחושת זרימה פנימית בתוך מסה יציבה. המעבר מחומר גולמי לצורה מוגמרת נוכח בכל פסל, ומשקף תהליך מודע של עיבוד, צורה ותנועה.

בתיה לישנסקי העניקה ביצירתה חשיבות רבה לדמות האנושית ולתנועה, הנבחנות בשלושה מישורים: תנועה פיזית המדגישה את האיזון הדינמי של הגוף; תנועה רגשית המגולמת במחוות פנים ובמחוות גוף אינטימיות;

הכרה, תרומה ומורשת

בתיה לישנסקי זכתה פעמיים בפרס דיזנגוף, 1944, (1957), היא הוכרזה כיקירת תל אביב יפו (1983) ובשנת 1986 הוענק לה פרס ישראל על מפעל חיים בפיסול ארץ-ישראלי.

תרומתה של בתיה לישנסקי לעיצוב השפה הפיסולית בארץ ישראל ולזיכרון הציבורי הפכה אותה לדמות מרכזית ואוניברסלית. יצירתה משלבת חומר, תנועה והבעה, ומעניקה לחוויית הצפייה עומק רגשי, ערכי ואסתטי נצחי. פעילותה היצירתית נמשכה למעלה משישים שנה, במהלך קיימה דיאלוג מתמשך עם החומר, הבליטה את הקיים בתוכו ובתוכה, והביאה את דמויותיה לדרגת האנשה גבוהה ולרוחניות.

יצירותיה, המקושרות באופן עמוק לנרטיב הציוני, משקפות את עבודות הארץ ומשתלבות בתשתית החזותית של התרבות הישראלית. ייחודה ניכר גם במעמדה כאומנית פורצת דרך בשדה הפיסולי. בעקביות מקצועית ובתודעה היסטורית מגובשת הרחיבה את גבולות המדיום המונומנטלי בארץ והעמידה גוף עבודה רחב היקף, המשולב בנופי הזיכרון של היישוב והמדינה. באמצעות החומר, המסה והמבנה הצורני עיצבה דימויים שהוטמעו במרחב הציבורי והפכו לחלק מן הזיכרון הקולקטיבי, והותירו חותם משמעותי על השפה הפיסולית והזהות החזותית של החברה הישראלית. מפעל זה

ממחיש את תרומתה המרכזית של בתיה לישנסקי להיסטוריה של האמנות בארץ, ואת מעמדן של נשים יוצרות בשדה האמנות המקומי. **בשמת הראובני זאבי**, אוצרת מוזיאון בית השומר, חברת קיבוץ כפר גלעדי

ממדף הספרים

הפועלות, נילי לנדסמן, הוצאת חרגול ומוזן, 2024

רומן היסטורי על חייה של רחל כצנלסון-שזר

הסיפור מציג בעיקר נשים – חזקות, ופחות חזקות – בראשית ההתיישבות הציונית, ומבוסס על כותבות, כתבים, ומכתבים. נשים שדנו בין לבין עצמן, ועם הבחורים שאיתן – בדגניה, בתל-חי ובכל המרחב – על שוויון, ערכים ועבודה.

הקורא עוקב אחר דמותה המתפתחת של גיבורת הרומן – רחל כצנלסון-שזר – מפועלת צעירה העוקבת אחר חבר נעוריה ברל משפת הכנרת לירושלים, ועד היותה מייסדת העיתון "דבר הפועלת" ואשת נשיא המדינה השלישי.

בסביבתה אנו נחשפים גם לנשים ידועות יותר ופחות, ששמותיהן שזורים בהיסטוריה הישראלית – כרחל המשוררת, דבורה דיין (שלה מוקדש פרק שלם), אווה טבנקין ועוד.

חלק מן האירועים הבין-אישיים המתוארים קרו, אחדים היו יכולים לקרות, וניתן בהחלט להאמין לאפשרות שכך בדיוק הם התרחשו... הנשים הפועלות (פיזית ואינטלקטואלית) כותבות כל הזמן לעצמן ולחברותיהן. הן פורשות בפני הקורא תרבות מבוססת על מילים, ספרות

ושירה, שהייתה מקור השראה לפעילותן גם במישורים האישי, הציוני והציבורי.

הסופרת היטיבה להכניס את הקורא למעקב מרתק אחרי חייה של רחל כצנלסון עד היותה לגברת שזר. בין חבריה ומיודעיה של הגיבורה, ובחייה האישיים, מתרחשים אהבות ובגידות, משברים והתגברות, שמתוארים גם בעדשת האחוזה הנשית המיוחדת, וגם במאבקי השפעה וכוח. חילופי המכתבים, הנטייה להסתמך על המילה הכתובה, ולרשום תזכורות והגיגים, נטועה עמוק בתרבות המזרח אירופית ממנה הגיעו הדמויות סיפור. מכאן גם צמח מפעלה של הגיבורה ליצירת מקום (ומפלט) לקולן של נשות התקופה – עיתון "דבר הפועלת".

האפילוג מציג לקורא תמונה של חיי החלוצות והחלוצים בגליל באמצעות סיפורם של החלוצים במשפחתה של הסופרת. זה הרקע המשותף גם ל"הפועלות", ולסיפור חייה של רחל כצנלסון-שזר וחברותיה ברומן ההיסטורי.

ניכר שמלאכת כתיבת הרומן הייתה מלווה בהנאתה של לנדסמן לשהות בין ערמות המכתבים, המילים, והשירים, שהותירו הנפשות הפועלות, ושנכתבו עליהן. הנאה זו שמורה גם לקוראים המתעניינים בתקופה ובדמויות, ואוהבים את כוחן של השפה והמילים.

זהר בצר

אגדת עטרה" דפנה ברשילון, התחנה הוצאה לאור, 192 עמ', מרץ 2026

על עטרה שטורמן – ועל הזיכרון שאינו מובן מאליו אסתי ינקלביץ

יש ספרים שנקראים בקלות, ויש כאלה שנשארים איתך משום שהם נוגעים לא רק בסיפור, אלא בעצם האופן שבו סיפורים נוצרים. כזה הוא ספרה של דפנה ברשילון, אגדת עטרה.

במרכז העלילה עומדת שחר, מדריכה במוזיאון, הנותרת לבדה לקבל פניו של פרופסור וקבוצת דוקטורנטים. בתוך סיטואציה שנראית שגרתית היא מעלה את דמותה של עטרה שטורמן – אך תגובתו של הפרופסור חדה: אין דמות כזו. מכאן מתחילה התפרקות שקטה אך עיקשת של המציאות: תיקיות נעלמות, סרטים נעלמים, ואפילו הערך בוויקיפדיה מתאדה. ככל ששחר מתעקשת, כך העולם שסביבה מוחק.

זהו רגע ספרותי מטריד דווקא משום שהוא אמין כל כך. עטרה שטורמן איננה המצאה, היא הייתה אשת השומר חיים שטורמן, ממקימות עין חרוד, וסמל לשכול לאחר שאיבדה בעל, בן ושני נכדים במלחמות ישראל. ובכל זאת, שמה כמעט אינו מוכר כיום. הפער הזה, בין מעמד של סמל לבין היעלמות כמעט מוחלטת, עומד בלב הספר – אך גם חורג ממנו.

עטרה שטורמן לא הייתה רק דמות של שכול, היא הייתה חלק מדור חלוצי שפעל בעשייה יומיומית ותובענית של התיישבות ועבודה. היא עלתה לארץ כנערה מרוסיה, ביקשה להצטרף למעגלי השומר, והייתה שותפה למרחבי החיים שנבנו בראשית המאה העשרים – ממרחביה ועד חוות העלמות בכנרת, שם גם קיבלה את שמה העברי מידי רחל המשוררת.

דרך קשריה עם משפחת שטורמן השתלבה בלב ההווה החלוצית, ולצידו של חיים שטורמן הייתה שותפה להקמת מסגרות חיים – מתל עדשים ועד עין חרוד. בתוך מציאות של מאבק והקמה, תפקידה לא היה שולי או נלווה, אלא חלק מן המאמץ המשותף לעצב אורח חיים חדש. דווקא משום כך ההצטמצמות שלה בדיעבד לסמל של אובדן בלבד מטשטשת את ממדי חייה ופועלה – וממחישה את האופן שבו דמויות היסטוריות עוברות תהליך של צמצום והשטחה. ברשילון מצביעה גם על הרגע שבו היעלמות הזו מתחילה.

בעקבות הליווייתה של עטרה ב-1973 תיאר יורם קניוק את הפער בין חייה לבין האופן שבו נפרדה ממנה החברה: מעטים בלבד ליוו אותה בדרכה האחרונה. בטקסט שלו זיהה קניוק את קו התפר – רגע שבו דמות שהייתה סמל לתנועת העבודה חדלה לעניין את הציבור. לא רק־שכחה של אדם, אלא סימן לשקיעתו של אתוס שלם.

גם עצם כתיבתו של הרומן נולד מתוך גבולו של המחקר. ברשילון מספרת כי הספר החל זה התחיל כתחקיר לספר עיון שנגנז, בין היתר משום ההנחה שדמות כמו עטרה "לא תעניין". דווקא מן המקום הזה נולד הרומן: לא כהרחבה של המחקר, אלא כעקיפה שלו. הבחירה בפרוזה, ובסגנון הנמנע מן הפתוס של הרומן ההיסטורי הקלאסי, מאפשרת לדמות לחזור – לא דרך הארכיון, אלא דרך הסיפור. העימות בין שחר לבין הפרופסור אינו רק עימות בין האקדמיה, עם דרישתה לאימות ולסמכות; מצד אחר – הזיכרון החי, המקומי. ברשילון עצמה, המגיעה מעולם ההדרכה, מודה כי גם סיפורים שאינם שקריים אך משמשים את המדריכים כדי לבנות משמעות.

הרלוונטיות של הספר מתחדדת עוד יותר במסגרת הזמן שבו הוא מתרחש – קיץ, 2023 המסתיים ערב 7 באוקטובר. בדיעבד הופכת נקודת הסיום הזו לרגע טעון במיוחד. ברשילון עצמה מנסחת זאת בפשטות:

יש צורך בעטרה שטורמן. יש צורך בקיבוץ. לא מתוך נוסטלגיה, אלא מתוך הכרה בכך ש"שום דבר לא נגמר".

כקוראת וכחוקרת, מצאתי את עצמי חוזרת שוב ושוב למשפט הזה. אולי משום שהוא נוגע לא רק לעטרה, אלא גם לעצם העיסוק בהיסטוריה. גם שם קל מדי להכריז על סופים – על עולמות שנגמרו, על ערכים שחלפו. אבל העבודה היומיומית, בארכיון ובשדה, מלמדת אחרת: שדברים אינם נעלמים באמת, אלא משנים צורה, ממתינים להתגלות מחדש, או פשוט דורשים מאיתנו להתעקש על קיומם.

במובן הזה, אגדת עטרה אינו רק ספר על דמות שנשכחה. הוא מזכיר עד כמה הזיכרון הוא מעשה פעיל – בחירה, ולעיתים גם מאבק. לא רק על מה שנשכח, אלא על מה שאנחנו מסרבים לוותר עליו. אסתי ינקלביץ

**יוצא לאור על ידי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מחוז צפון קישור לעיתון בכתובת
האתר www.shimur.org :**

להפצת הגיליון באמצעות הדואר האלקטרוני יש לשלוח את פרטי הדוא"ל לכתובת: 052-6247629
'טל מיטל' nahalal@shimur.org.il |

מערכת העיתון: ד"ר אסתי ינקלביץ, מיטל פישל ילינסקי, דינה אבשלום גורני

כתובת המערכת: המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, משטרת נהלל, ת.ד. 865 רמת ישי
3009500

טלפון 04-6415073 | פקס: 04-6514540

כתבות באורך עד 2000 מילים ניתן לשלוח למערכת nahalal@shimur.org.il

עורכת העיתון: ד"ר אסתי ינקלביץ, מיטל פישל ילינסקי **עריכה לשונית:** יובל הלפרין